2017-18

ISSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
१९६६-२०१६
सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

Special Issue, December 2017

Printing Area (TM)

International Multilingual Research Journal

UGC Approved Refereed Journal Jr.No.43053

IMPACT FACTOR 4.002 iijif

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : II)

Chief Editor:
Dr. Anant Madan Awati

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2017, Special Issue

Shri Balaji Sansthan Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : 2)

Chief Editor:

Dr. Anant Madan Awati,

Assistant Professor & Head, Dept. of Political Science,

Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204

Moblie : 9421395187/9545195875

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

27) महिला सबलीकरण आणि राजकारण
प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर, बीड || 83

28) महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण
प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे, अकोला || 85

29) सामाजिक क्षेत्रात महिलांची स्थिती
प्रा. अनिल ठाकरे, मुर्तिजापुर || 88

30) पंचायत राज व्यवस्था आणि महिला सक्षमीकरण एक दृष्टीक्षेप
प्रा. एस. एस. तायडे, अकोला || 90

31) राजकारणातील स्त्री शक्ती — धन्य जिजाई
प्रा. कु . कल्पना रामकृष्ण राउत (इंगळे), बुलडाणा || 93

32) महिला सबलीकरण व राजकारण
प्रा.डॉ.आर.यु.हिरे, यवतमाळ || 95

33) महिला सक्षमीकरण व राजकारण
प्रा.डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ, वाशीम || 97

34) राजमाता जिजाऊ यांचे राजकीय कार्य
डॉ. विनोद बाबुराव बोरसे, औरंगाबाद || 98

35) भारतातील हुंडा बळी समस्या व महिला सशक्तीकरणातील प्रशासनाची भुमिका : एक अभ्यास
सहा.प्रा. आकाशे एस.एम., औंढा नागनाथ . || 101

36) शासनाची भुमिका आणि महिला सबलीकरण
प्रा. डॉ. संतोष शं. इंगोले, वाशिम || 104

37) राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण एक दृष्टीक्षेप
प्रा.सौ.वैशाली रा. मोरे, बुलढाणा || 106

38) महिला सबलीकरण व भारतीय संविधान
प्रा. अमोल भाऊराव बंड, अमरावती || 108

27

महिला सबलीकरण आणि राजकारण

प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर,
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

****

प्रस्तावना :—

महिला स्वत:च्या अस्तित्वाची जाणीव करुन देण्यासाठी आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्यला खांदा लावून काम करत आहेत. त्यासाठी तिच्या अंतरमनातून येणारा आत्मविश्वास आणि धाडस हे तिला पाठबळ देत आहे. आजही जगातील महिलांना विविध क्षेत्रात जसे की, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय घेण्यास त्यांना दुय्यम स्थान देण्यात येते. महिला सबलीकरणाची समिक्षा ही मानवाधिकाराच्या नजरेतुन करण्याचे काम पंचायतराज करत आहे. नुकतेच जागतिक स्थरावार संपन्न झालेले ४ थे जागतिक संमेलनाचे घोषवाक्य होते, "महिलांच्या दृष्टीतून जगाकडे पहा". महिला सबलीकरणात सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे तिला माणूस म्हणून जगण्याची संधी देऊन तिला तिचे व्यक्तिमत्व विकसीत करण्यास समाजातुन प्रोत्साहन मिळावे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ महिलांना भिक नको आहे तर त्यांना पुरुषांप्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रात समानसंधी हवी आहे. आणि यासाठीच महिला सबलीकरण महत्वाचे ठरते. महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरु आहे. महिला सबलीकरण ही संकल्पना विकासाच्या संदर्भात रुढ झाली आहे. 'पावलो फ्रिरे' यांनी सर्वप्रथम ही संकल्पना उपयोगात आणली. महिलांना सबलाकरणे आणि त्यांना समान हक्क देणे हेच या मागील तत्व आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात महिला सबलीकरण व राजकारण याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरण आणि राजकारण :—

महिला व राजकारण हा विषय अभ्यासल्यानंतर एक गोष्ट ठळकपणे जाणवते की, राजकारणात उच्चपद पटकवू शकलेल्या बहूतेक महिलांना ते पद त्यांच्या कौटूंबिक मिरासदारीमुळे मिळाले आहे. कुणाचा तरी पती राजा होता. तो वारल्यानंतर पुत्र लहान म्हणून राणीच्या हाती राज्यकारभार आला, कुणाचा तरी नवरा वारला आणि उत्तराधिकारी म्हणून बायकोची निवड झाली अशीच उदाहरणे इतिहासात अधिकतर सापडतात. आपसुक मिळालेल्या संधी मुळे किंवा अनुकुल परिस्थितीमुळे एखादी महिला राजकीय उच्चपदावर गेली तरी तिच्या राजकीय प्रगतीचा फायदा सर्वसामान्य महिलांना क्वचितच मिळतो. असे ही आजवरच्या घटनांनी दिसुन येते. त्यामुळेच राजकीय व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणायची असेल तर काही मुलभूत गोष्टींचा विचार करुन मगच महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्ट निश्चित करावे लागेल. मुक्तता, समता, स्वातंत्र्य व लोकशाही या तत्वांसाठी इतिहासात अनेक चळवळी झाल्या. प्रसंगी क्रांती व उठाव सुध्दा झाले. फ्रेंच राज्यक्रांती गुलामीच्या प्रथेविरुध्द झालेले आंदोलन आणि कामगार वर्गामध्ये झालेली जागृती हे मानवी इतिहासातील महत्वाचे टप्पे आहेत. मात्र चा चळवळींमध्ये कोठेही 'महिलांचे उत्थान' हा विषय केंद्र स्थानी नव्हता. जगात एकीकडे हे बदल घडुन येत असताना स्त्रियांच्या राहणीमानात विशेष असा कोणताच फरक पडु शकला नव्हता. अठराव्या शतकापासून स्त्रिविषयक सकारात्मक जाणिवांचा उध्दोष प्रथम हळूहळू नंतर ठाशीवपणे व्हायला लागला. विषेशत: सामाजिक — राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या वाट्यला आलेले मर्यादित स्थान हा अनेक तज्ञांच्या अभ्यासाचा विषय बनला.

प्राचीन काळात महिलांना सामाजिक — राजकीय क्षेत्रात परिघात फारशे स्थान असे नव्हतेच राष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व महिलांच्या हाती सोपविण्याची पध्दतही रुळली नव्हती. सामाजिक स्थरावर महिलांची भुमिका बव्हंशी दुय्यमच होती. कुणाची तरी कन्या, कुणाची तरी पत्नी, कुणाची तरी माता, गृहस्वामिनी एवढीच तिची ओळख होती. या परिस्थितीत कालानुरुप फरक पडला तरी आधुनिक युगातही पुरुषाच्या बरोबरीचे

स्थान अजुनही महिलांना मिळालेले नाही हे मान्य करावे लागेल.

महिलांचे राजकीय हक्क आणि महिला चळवळ :—

सर्वच क्षेत्रातील या पुरुष प्रधान वर्चस्वाला शह देण्यासाठी जगभरात विविध ठिकाणी स्त्रिवादी चळवळी सुरु झाल्या. जीवणाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार मिळाले पाहिजेत ही मागणी करणारा आवाज आठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जोरकसपणे उमटू लागला. १८४८ साली एलिझाबेथ कॅडी स्टॅन्टन व सुजान ॲथनी या दोन महिलांनी अमेरीकेत ही चळवळ सुरु केली. लवकरच तीचे लोन युरोपमध्ये पोहोचले. महिलांचे राजकारणातील स्थान कोणते असावे यावरही विचारमंथन सुरु झाले. हॅरिएट टेलर व जॉन स्टूअर्ट मिल यांनी ब्रिटन मध्ये या विषयावर एक चळवळच सुरु केली. समाजवादी व मार्क्सवादी विचारांचे वारे वाहू लागल्यानंतर या चळवळीला सशक्त वैचारीक अधिष्ठाण लाभले यातुनच नवी स्त्रिवादी चळवळ हळूहळू आकार घेउ लागली. १९७५ हे वर्ष संयुक्त राष्ट्रसंघाने, (UNO) आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणुन घोषीत केले. १९७५ ते १९८५ हे दशक 'महिला दशक' म्हणून गणण्यात आले याचाच परीपाक म्हणून भारतात पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या कारकिर्दीत महिला सबलीकरण व सत्ता विकेंद्रीकरण हे विषय आग्रस्थानी ठेवून काही महत्वाचे निर्णय घेण्यात आहे. १९९३ ते १९९४ साली केलेल्या ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यन्वये पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांसाठी आरक्षण घोषीत करण्यात आले. भारताच्या एकूण राजकीय इतिहासातला हा अत्यंत महत्वाचा टप्पा होय.

स्त्रीवादी चळवळीची भारतातील स्थिती :—

युरोपियन देशांच्या तुलनेत भारतात स्त्रिवादी चळवळीचा स्विकार अधिक सहजपणे करण्यात आलेला आढळतो. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच भारतात सुध ाारणावादी चळवळीचे वारे वाहू लागले. डॉ. ॲनी बेझंट यांनी या कामी पुढाकार घेतला अनेक महिला कार्यकर्त्यांनी यात आपला सहभाग नोंदविला. पुढे १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वतंत्र भारताची नवी राज्यघटना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षते खाली अस्तित्वात आली. या घटनेने भारतीय महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क व अधिकार बहाल केले. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना समानस्थान मिळावे याची दक्षता घेतली. एका नवीन पर्वाचा हा आरंभ होता. भारतीय राज्य घटनेच्या निर्मिती नंतर भारतीय महिलेला स्वकतृत्वाने उड्डान करण्यासाठी कायदेशीर अधिकारांचे पंख लाभले. व नव्या उमेदीने गगन भरारी घेण्यासाठी त्या सज्ज झाल्या.

महिलांची राजकारणातील सद्यस्थिती :—

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार देण्याची तरतूद केल्यामुळे अनेक देशात राजकारणाचा पोत बदलला. परंतु अपेक्षित असलेले क्रांतीकारी वळण अदयप राजकारणाला लाभलेले नाही. कारण एकूणच संपूर्ण जगातील राजकीय व्यवस्था ही बव्हंशी पुरुषप्रधान राहीलेली आहे. राजकारणातील उच्च स्थाने हस्तगत करण्यात महिलांपुढे या परंपरागत व्यवस्थेनेच अनेक अडथळे उभे केले आहेत. विविध देशांमधल्या संसदेवर निवडून जाणाऱ्या लोकप्रतिनिधींची संख्या साधारणपणे ३४ हजारांच्या घरात आहे. यापैकी जेमतेम साडेचार हजार म्हणजे फक्त १३ ते १४ टक्के महिला प्रतिनिधी आहेत. जगातील देशांमध्ये जे कॅबिनेट मंत्री आहेत त्यापैकी महिलांचे प्रमाण फक्त साडेतीन टक्के आहे. एवढे कशाला ९३ देश असे आहेत की, जिथे महिला संसदेवर निवडून येतात, पण देशाच्या मंत्रीमंडळात त्यांना स्थान मिळत नाही. या हिशेबाने राजकारणात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळण्यासाठी महिलांना अजून ५०० वर्षे वाटपहावी लागेल असे अनुमान आंतरराष्ट्रीय मजुर महासंघाने केले आहे.

सारांश :—

महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समानस्तरावर आणण्यासाठी सबलीकरणाची नवीन संरक्षक शक्ती व सामर्थ्य देणे गरजेचे आहे. राजकीय स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढल्यास राजकारणत बदल होइल. तसेच राजकारणाला नवीन दृष्टी मिळेल. आणि राजकारणात संख्यात्मक बदल देखिल घडतील. शिक्षणाचा अभाव, राजकारणाकडे बघण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन, महिलांची कुटूंबाप्रती असलेली जबाबदारी

व परंपरेमुळे तसेच मानसशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्रि राजकारणापासून उदासीन राहते. या व अशा अनेक बाबी स्त्रियांच्या राजकीय सहभागातील कमी प्रमाणास कारणीभुत ठरतात. परंतू गरज आहे ती खरोखरच जगाची मानसिकता बदलण्याची ती बदलायची असेल तर आपल्या समाजाच्या मानसिकतेच्या मुळा पर्यंत जावे लागेल. तशीच वेळ आली तर स्त्रियांना दुय्यम लेखणारी धार्मिक दडपणे झुगारुन द्यावी लागतील. प्रगत लोकशाही मुल्यांचा खुल्या दिलाने स्विकार करावा लागेल. हे काम कठीण आहे, पण अशक्य नाही!

संदर्भ सूची —

१) डॉ. बी. एस. वाघमारे मानवसंसाधन विकास आणि मानवाधिकार — पिअरसन प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०१४

२) डॉ. सुधाराणी श्रीवास्तव, भारतीय महिलाऍं मानवाधिकार, एस. चॉंद पब्लिकेशन जयपूर — २०११

३) डॉ. राजबाला सिंह, भारत में मानवाधिकार, डायमंड पब्लिकेशन दिल्ली, २०१२

४) प्रा. पी. बी. पाटील, मानवी हक्क, राजहंस प्रकाशन पुणे. २०११

❑❑❑

28

महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण

प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे,
राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. गो. खे. महाविद्यालय, गाडेगांव (तेल्हारा), जि अकोला

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृती विकासाच्या इतिहासाची पाने उलगडून पाहिली तर एक गोष्ट लक्षात येते की, पूर्व कालखंडात स्त्री ही पुरूषांच्या बरोबरीची होती. मध्य कालखंडात ती वासना आणि विटंबनेची प्रतीक बनली आणि उत्तर कालखंडात गुलामगिरीच्या पाशात स्त्री अडकली गेली. स्त्रीयांचे आजच्या समाजातील स्थान काय याचा विचार केला तर एक गोष्ट निश्चितपणे लक्षात येते की, मातृसत्ताक कुटूंब पध्दतीत जीथे घरातील सर्व अधिकार महिलांकडे आहेत, तिथे स्त्री पुरूष नात्यांमध्ये मात्र महिलांना एकतर पुरूषांच्यासाठी पुरक मानलं गेलं किंवा देवत्वाच्या सोनेरी पिंजऱ्यात तीला बंदिस्त करण्यात आलं, एक माणुस म्हणुन आम्ही स्त्री कडे कधी पाहिलंच नाही हे ही वास्तव आहे. लहानपणी बाप, तरूणपणात नवरा आणि म्हातारपणी मुलगा या तीन कक्षांमध्ये महिला बंदिस्त झाल्या. रांधा, वाढा, उष्टी काढा व चूल आणि मूल यातून स्त्री बाहेर पडली नाही. काळ बदलला तशी परिस्थिती बदलली. आज विविध क्षेत्रात महिला आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवतांना दिसत आहेत. मात्र, एकीकडे ही परिस्थिती असतांना आमच्या देशात आजही सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रीयांसाठी स्वच्छतागृहे नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे. पूर्वीच्या स्त्रीची प्रतिमा आता विस्तारली असली तरी, सामान्य गृहिणीपासून, डॉक्टर, शिक्षीका, कायदे तज्ञ, लेखिका, पत्रकार, अभियंता या क्षेत्रातही अस्तीत्वासाठी स्त्रीयांना संघर्ष करावा लागतो. समाजात आज स्त्री राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, साहित्य, कला, क्रीडा या सगळ्या क्षेत्रात मुक्तपणे संचार करत आहे. तीच्या पाऊलखुणा, पदचिन्ह विविध ठिकाणी उमटत आहेत. प्रतिकुल परिस्थितीवर मात करत स्त्रीयांनी समाजातील आपले स्थान निर्माण केले आहे.

राजकारणातील महिलांचा सहभाग :-

दशोदेशीच्या या लोकशाहीकरणाच्या लाटेत स्त्रियांनी उचललेला वाटा लक्षात घेता लोकशाही राजकरणाला एक नवे वळण मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली. स्त्रियांच्या राजकारणातील वाढत्या सहभागामुळे लोकशाही राजकारण हे गुणात्मकदृष्ट्या बदलेल इतकेच

Shri Balaji Sansthan Deulgaon Raja's

SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) - 443204

GOLDEN JUBILEE YEAR 1967-2017

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON CHANGING TRENDS & ISSUES IN INDIAN POLITICS

ORGANIZED BY : DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

CERTIFICATE

This is to certify that, Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Ramesh Eknath Bharudkar of Arts, Commerce & Science College Ashti, Beed attended the One Day Interdisciplinary National Conference on "Changing Trends & Issues in Indian Politics" and participated in the deliberations on 23rd December, 2017. He/She also presented a research paper.

Place : Deulgaon Raja

Date : 23rd December, 2017

Coordinator
(Dr. Anant Awati)

Convener
(Prin.Dr. Gajanan Jadhav)

ISSN - No. 2319-9318

Peer Reviewed International Research Journal

VIDYAWARTA

Special Issue.

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts,Commerce and Science College, Ashti

Tal.Ashti, Dist.Beed (MS)

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA,
ISO 9001:2015, Green Audited College

Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences & Commerce

27th February 2018

PUBLIC ADMINISTRATION & POLITICAL SCIENCE

Organizer
Dr. S. R. Nimbore
Principal

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist.Beed

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015, Green Audited College

---

Organized by

One Day Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences and Commerce

Tuesday, 27th February, 2018

Principal & Organizer

Dr. S.R. Nimbore

Convenors

Dr. B.S. Waghmare

Prof. R.E. Bharudkar

Published By

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

Limbaganesh, Dist.Beed

73	सार्क संघटना आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा.डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील	257
74	महिला सबलीकरणात भारत सरकारचे योगदान	डॉ.रेखा रामनाथ बने	260
75	ग्रामराज्य, ग्रामसभा यांविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.तेजस्विता अविनाश रणश्रृंगारे	262
76	ग्रामराज्य, ग्रामसभा यांविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.किरण नामदेव गायकवाड	265
77	भारताचे सद्य:स्थिती मधील परराष्ट्र धोरण	डॉ. संजय गव्हाणे रासवे बालासाहेब मच्छिंद्र	267
78	महिला सबलीकरण घटनात्मक तरतुदी व कायदे	प्रा.एस.के.तांदळे	270
79	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे	273
80	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि संबंध	प्रा. गजानन हनवते	278
81	मानवी हक्काचे प्रकार, मानवी हक्क संकल्पना	प्रा. खेडकर व्ही.एल. डॉ. हजारे ए. पी.	281
82	महिला सबलीकरण	प्रा.उत्तम सोनवणे	285
83	भार तीय पंचायतर ाज व्यवस्था	प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	289
84	भारताचे पूर्वेकडील परराष्ट्र धोरण	प्रा. आर. ई. भारुडकर	292
85	महिला शिक्षण विषयक धोरण आणि महिला सबलीकरण	कु.ऋतुजा पांडूरंग बावचकर	296
86	आधुनिक भारतासमोरील प्रादेशिक आव्हान	आकाश शेषराव बांगर	299
87	भारतातील पंचायतराजचे बदलते स्वरूप	डॉ.संजय गव्हाणे जाधव श्रीराम दामला	303
88	महिला सबलीकरण : वास्तव आणि समस्य	परतवाघ मोहन भानुदास	305
89	मानवी हक्क	महेश वसंत कुलकर्णी	309
90	भारतातील मानवी हक्क आणि वास्तव परिस्थिती	श्री.नरवाडे बालाजी मारोतराव	312
91	मानव अधिकाराची सामाजिक उपयोगिता	डॉ. बालासाहेब माणिकराव टकले	316
92	भारत व शेजारील राष्ट्रांचे संबंध	पवार विश्वनाथ हणमंतराव	319
93	India and China Relation and Balancing Strategy : An analysis	Mr. Nikam Rajaram Digambar	321
94	भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह	राजरत्न शं. गवई	323
95	महिला सबलीकरण : धर्म व समान नागरी कायदा	सुनिल दामोधर भारोडकर	327
96	संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील भारताची भूमिका	खंडेराव हरिभाऊ काळे	329
97	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण	प्रा. डॉ. जे.टी. कांबळे	33[illegible]

 ISSN - 2319 9318

भारताचे पूर्वेकडील परराष्ट्र धोरण

प्रा. आर. ई. भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आष्टी ता.आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना:

प्रत्येक देशाला आपले हित जपण्याकरिता व ते हितसंबंध पुढे नेण्याकरिता मिळालेले साधन म्हणजे त्या देशाचे परराष्ट्र धोरण होय. आपल्या देशाचे हित किंवा स्वास्थ कशात आहे.यात राष्ट्राची सुरक्षा कायम ठेवणे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार उद्मिातुन नागरिकांचा जास्तीत जास्त फायदा होईल हे पाहणे अशा अनेक घटकांचा समावेश होतो. संस्कृती भारताची जमेची बाजु आहे. तिचा चांगला उपयोग करून घेऊन 'जगात सौम्य प्रवृत्ती'चा म्हणुन समजला जातो. याचा वापर करणे. परराष्ट्र धोरण हे एक साधन म्हणुन वापरताना त्याचा खुशीने उपयोग करायला हवा. त्यातुन साम्यवादी किंवा धर्मप्रसारण करून किंवा आमच्या युगात लोकशाही निर्यात करून काही गोष्टी साध्य करून घेता येतात. त्यातुन भारताची मतप्रणाली दाखवता येते. देशाच्या परराष्ट्र धोरणाचे लक्ष देशाचा विकास आणि आंतराष्ट्रीय स्तरावर पुढे येणे हा असतो. यात जे धोरण ठरणारे असतात. त्याची लवचिकता व व्यवहार चातुर्य दिसायला हवे. पाल्मरस्टोनने म्हटल्याप्रमाणे कोणत्याही देशाला कायमचे मित्र किंवा शत्रु नसतात. त्याना फक्त कायमचा रस असतो. पण ते कधीही आपली पुर्ण कहाणी सांगत नाही. काही देशात मात्र मैत्री बऱ्यापैकी टिकुन राहते. पाकिस्तान आणि चीन मधील मैत्री गेली पाच दशके टिकुन आहे. पाकिस्तान सतत भारताला आपल्या कायमचा वैरी समजतो. उलटपक्षी भारताला मात्र पाल्मरस्टोनच्या म्हटल्याप्रमाणे कुणीही कायमचे मित्र किंवा शत्रु नाही. देश जितका दुर्बल तितकी त्याला मैत्रीची गरज असे म्हणता येईल. उलट सबळ आणि आत्मविष्वासु दशांना कायमची मैत्रीची गरज नसते. आधुनिक काळात मात्र देशादेशांत मोक्याच्या संधी मिळवण्यासाठी संबंध किंवा मैत्री केली जाते. जोपर्यंत राष्ट्रहित जपायचे आहे. तोपर्यंत या मैत्रीची गरज असते. त्यातील मुद्दे किंवा निकड मात्र वेळोवेळी परिस्थितीनुसार बदल जाईल. सरते शेवटी ज्या पक्षाचे सरकार आहे. त्यांनीच राष्ट्राला कशात रस हवा आहे हे ठरवायला हवे. त्यातदेखील जेंव्हा सरकार बदलते. तेंव्हा ते राष्ट्रहिताचेच कारण दाखवुन पुर्वी घेतलेले निर्णय बदलु शकतात.

देशाचे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या अंतर्गत राजकारणाशी निगडीत आहे. असे म्हणतात, हे खरे आहे. राष्ट्र्ध्याक्ष आणि पंतप्रधान कोणत्या गोष्टी निर्यात करायच्या हे ठरवताना आपले म्हणणे दामटतात. कारण त्या त्या उत्पादनाच्या उद्योजकांनी त्या त्या पक्षाच्या निवडणुका लढताना मदत केलेली असते. श्रीमती मागरिट टॉचरने जेंव्हा वेस्टलॅन्ड हेलिकॉप्टर्स भारताला विकण्याकरीता मदत केली तेंव्हा त्याचे उत्पादन केंद्र त्यांच्या निवडणुक क्षेत्रात असल्यामुळे ते काम त्या करत होत्या. आजच्या नवीन आणि निराळया जगात एक गोष्ट प्रकर्शाने जाणवते की, परराष्ट्र धोरणाचा ठसा कित्येक देशातील अंतर्गत राजकारणावर उमटताना दिसतो. याचे एक महत्वाचे उदाहरण म्हणजे भारत—अमेरिका आण्विक करार व त्यावरिल सहकार्य हे होय. त्यावर जाहीर झालेले मतभेद देशातील कानाकोपऱ्यांत पोहचले होते. आपल्या देशात परराष्ट्र धोरण आखतानां खुप काळजी घ्यायला हवी. त्याचे नकारात्मक पडसाद देशातील शांतता आणि सुसंवाद बिघडवितो. त्यामुळे कोणतेही परराष्ट्र धोरण ठरविताना सगळया बाजुंनी विचार करायला हवा भारताचे परराष्ट्र धोरण हे नेहमी सौजन्याचे व राष्ट्रहिताचेच राहिले आहे व त्याचा परिणाम म्हणुन भारताने आपल्या

पुर्वेकडील देशांकडे आपले एक खास धोरण किंवा नीति आखली आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात भारताचे पुर्वेकडील परराष्ट्र धोरण याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

भारताचे पुर्वेकडील परराष्ट्र धोरण:

भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा'(Look East Policy) या धोरणामुळे भारताचे पुर्वेकडच्या देषांषी संबंध वाढीला लागले आहेत. यात दहा आसियान (ASEAN) देष येतात. ते म्हणजे ब्रुनई, कंबोडिया, इंडोनेषिया, लाओस, मलेषिया, म्यानमार, फिलिपिन्स, सिंगापुर, थायलंड आणि व्हिएतनाम याशिवाय भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा महत्वाचा भाग बनत चालेल्या चीन, जपान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया आणि न्युझीलंड गेल्या दोन तीन वर्षात चीन वगळता इतर सर्व देशाशी भारताचे अभूतपुर्व संबंध आहेत. त्यात परस्परांतील विश्वास हे मुख्य कारण आहे. व्यापार, आर्थिक आणि संरक्षण क्षेत्रात वेगाने प्रगती होत आहे. हवाई वाहतुक, पर्यटन आणि लोकांचे परस्परसंबध यात वाढ झाली आहे. आज रोजी हा भाग भारताच्या व्यापारातील सर्वात मोठा भागीदार आहे. एकुण व्यापाराच्या ३५ टक्के व्यापार येथे होतो जो युरोप आणि अमेरिकेपेक्षा हा जास्त असुन व्यापार वाढीचा दरही तुलनेने अधिक आहे. भारताने जेंव्हा 'पुर्वेकडे पहा' हे धोरण अवलंबिले तेंव्हा पुर्वेकडील राष्ट्रांशी १९९० च्या दशकापेक्षा जवळचे संबंध प्रस्थपित झाले. यापुर्वी भारताने त्या प्रदेशांकडे काही खास लक्ष दिले नव्हते. आताच एकदम असे का व्हावे? भारत आणि पुर्व आशिया एकत्र येण्याची अनेक कारणे आहेत. ती म्हणजे त्यांच्यात कधी युद्धे झाली नाही. त्यांच्यात शांततेने व्यापार व लोकांची ये–जा होत होती. त्यामुळे परस्परातील संस्कृती व कल्पनांची देवाणघेवाण झाली. असे असुनसुद्धा गेल्या काही दशकात दक्षिण आशिया व पुर्व आशिया स्वतंत्रपणे वाढलेत. वसाहतीनंतरच्या काळात भारत आणि दक्षिण आशियातील देश नामचे (Non-Aligned Movement) सभासद असुनसुद्धा त्यांच्यात मतभेद झाले व शीतयुद्धाबाबत भारताचे बांग्लादेश व म्यानमारशी संबंध बिघडल्याने एकुणच पुर्वेकडील देशांची असलेल्या संबंधामध्ये स्वाभाविकरित्या वाढ व्हायला पाहिजे होती ती झाली नाही.

भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा' धोरणाला ठोस आर्थिक युक्तिवाद आहे. त्यात महत्वाचा आर्थिक भागीदार सोव्हिएत युनियनचे पतन, भारताला ग्रासुन टाकणारी आर्थिक मंदी आणि टाळता न येणारे जागतिकीकरणाचे तर्कशास्त्र यामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीने भारताला १९९१ साली आपल्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेऊन सुधारणा करायला वाव मिळाला व उर्वरीत जगाबरोबर आर्थिक एकात्मिक करावयास मिळाली. आशियानमधील ज्या संपर्क ठेवण्यास भारत उत्सुक होता अलिकडच्या काही काळात व करार यासंबंधी चाचपडत असलेली चर्चा यामुळे भारताला इतर प्रदेशांशी संपर्काची निकड भासू लागली. भारताने सुरु केलेला 'पुर्वेकडे पाहा' मंत्र व त्यांचा अर्थ शतक संपण्याच्या उंबरठयावर असतांना इतर देशांना कळला. तेंव्हाच भारताला त्याचे श्रेय दयायला ते तयार झालेत. भारत आता आशियातील उगवती शक्ती व महत्वाचा आर्थिक भागीदार बनण्याचा स्त्रोत आहे. हे आसियान आणि इतर पुर्व आशियातील देशांना कळले आहे.

भारत आणि आसियान :

भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा' धोरणात आसियान आता केंद्रस्थानी आला आहे. त्याचाच परिणाम म्हणुन भारताच्या ६९ व्या प्रजासत्ताकदिनाच्या पुर्वसंध्येला आसियान राष्ट्रप्रमुखांना प्रमुख अतिथी म्हणुन भारताने बोलविले. आपले संबंध अधिक मजबुत केले. १९९२ साली भारताने आसियानबरोबर क्षेत्राशी संबंधित चर्चा सुरु केली. १९९६ पासुन मात्र पुर्णवेळ चर्चेचा भागीदार झाला. तसेच आसियान रिजनल फोरम (ARF) चे सभासदत्वही घेतले आहे. त्यानुसार २००२ सालापासुन शिखर गातळी सारख्या वार्षिक बैठका होऊ लागल्यात. लगेचच २००३ पासून भारताने आग्नेय आशियातील मैत्री व सहकार्य कराराला मान्यता दिली. २००२ साली कंबोडियात झालेल्या

पहिल्या भारत आसिआन शिखर परिषदेत एफटीए रद्द करून भारताने सहकार्याच्या दिशेने उचललेले पाहिजे पाऊल ठरले. त्यामुळे त्यांना भारताचे आशियानशी जोडले जाण्यातले गांभिर्य लक्षात आले. त्यामुळे भारताकरीता पुर्व आषिया षिखर व आषिया युरोप संमेलन (ASEM) यांचे सभासदत्वही व दार उघडली गेली. भारत आसिआन अभिवचनाचा मुख्य भाग म्हणजे २००३ मध्ये झालेल्या कॉम्प्रेहन्सिव्ह इकॉनॉमी को—ऑपरेषन फ्रेमवर्क करारावर झालेल्या सहया होय, ज्यात माल, सेवा व गुंतवणुक याबाबत दहा वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त काळासाठी मुक्त व्यापार करार प्रस्थापित करण्याचा विचार केला गेला. जुलै—ऑगस्ट २००८ मध्ये अंतिम चर्चा झाली आणि २००९ मध्ये थायलंडमध्ये भारत आसिआन परिशदेत मालासाठी भारत व आसिआन यांच्या मुक्त व्यापार करार झाला. एकदा भारत—आसिआन मुक्त व्यापार करार लागु झाला की भारत आणि पुर्व आशियातील देशांत चांगले संबंध प्रस्थापित होतील. त्याकरिता ज्या पायाभूत गरजा आहेत, त्यात दळणवळणाच्या सोयी, विशेषतः हवाई, रस्ते, रेल्वे आणि समुद्रमार्ग वाढले की, अपेक्षित व गतिमान विकास घडू शकतो. भारताच्या पुढाकारमुळे २००४ सालापासून खुपच सुधारणा झाली आहे. त्यात नागरी हवाई वाहतुक विषेश करून आसिआन राष्ट्रांशी मोठया प्रमाणात सुधारली आहे. आज भारताचे असिआन संबंध व व्यापाराची मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे.

पुर्व आशियातील शिखर समिती : कल्वालालंपुरमध्ये २००५ साली झालेल्या पुर्व आशिया शिखर समिती (EAS) ला भारत हजर राहिला, ही भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा' धोरण. यशस्वी झाल्याची पावती होती. तसेच भारताच्या जागतिक महासत्तेकडे जाण्याची महत्वकांक्षा आहे. हेही दाखविले गेले पुआशिसमध्ये भारताने जागा मिळविणे ही सोपी गोष्ट नव्हती. आसियानमधील राष्ट्रे किंवा आसियान अधिक तीन देश चीन, जपान आणि रिपब्लिक ऑफ कोरिया यांच्यातच भारताला पुर्व आशिया शिखर समितीचे सभारदत्व देणे किंवा त्या परिषदेला याला आंमत्रित करणे, हेच सुरुवातीला ठरत नव्हते. अनेक देशांच्या दृष्टिकोनातुन भविष्यात पुर्व आशियातील समुदाय आशियान प्लस थ्रीममध्येच मर्यादीत राहावेत असे ठरले. सरतेशेवटी सर्वानुमते सर्व अडचणींचा विचार करून असे ठरले की, अशियात सर्वसमावेशक दृष्टीकोन अंगीकारून दिर्घकाळ सर्वांचा फायदा व आशियात सामुदायिक विकास होईल अशी भूमिका घ्यायची.

मेकॉग—गंगा सहकार्य :

भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा' अंतर्गत दोन पुरवणी धोरणे आहेत. एक BIMSTEC आणि दुसरे मेकॉग—गंगा सहकार्य (MGC) या दुसऱ्या प्रकारात भारताला आसियान देशाशी म्हणजे म्यानमार, थायलंड, लाओस आणि व्हिएतनाम यांच्याशी जवळीक साधता येते. मेगांस ही उपप्रांतीय संस्था असुन, तिच्या सहकार्यातुन बऱ्याच गोष्टी साधता येणार आहेत. त्यात शिक्षण, संस्कृती, पर्यटन, वाहतुक आणि दळणवळण ही क्षेत्रे येतात. मेकॉग—गंगा सहकार्याला बऱ्याच समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे. जसे निश्चित वेळ ठरविली जात नाही, अर्थपुरवठयाबाबती अनिश्चितता आहे. कामाची अपुरी अंमलबजावणी व तपासणीची यंत्रणा अपुरी आहे. आणखी एक मुलभूत प्रश्न म्हणजे गटामध्ये तुलनेने असणारे महत्व, एमजीसीचे भारत आणि थायलंड हे अर्थपुरवठा करणारे व महत्वाचे चालक आहेत. तरीही आयेयवाडी—चाऊ फराया—मेकॉग इकॉनॉमिक को—ऑपरेशन स्ट्रॅटेजीची स्थापना करून भारत सोडुन इतर देशांना एक आणले त्यामुळे थायलंडचा मेगेसमधील रस संपला. मेगंसमधील अभारतीय सभासद जे ग्रेटर मेकॉग सबरिजन हया जुन्या समितीचे सभासद चीनच्या युनान प्रांतातील सभासदांबरोबर एकत्र येऊन मेगंसवर जास्त लक्ष केंद्रीत केले.

द्विपक्षीय नातेसंबंध : भारताच्या 'पुर्वेकडे पाहा' या धोरणाने भारताचे संपुर्ण आसियानशी केवळ दृढ संबंध झाले नाहीत तर एक संस्थात्मक चौकट तयार झाली व आसियानमधील देहा वैयक्तीकरित्या भारताच्या द्विपक्षीय संबंधाच्या चर्चेसाठी सहाय्यक ठरले भारताचे या देशांशी द्विपक्षीय संबंध

ISSN – 2319 9318

पुर्वीपासुन चालत आलेले आहे व आज देशांशी भारताचे संबंध सौदार्यपुर्ण, आर्थिक आणि व्यावसायिक भागीदारीने परिपुर्ण आहे. सिंगापुर हा आसियानमध्ये भारताचा मुख्य मार्गदर्शक, काळजीवाहू सदस्य कराल. आणि भारताचा पुआशिसमध्ये सदस्यत्व, भारत व आसियानमध्ये शिखरपातळीवर बैठका घडवुन आणणे यात सिंगापुरने महत्वाची भुमिका बजावली. म्यानमार भारताच्या सर्वात जवळचा शेजारी देश आहे. त्यामुळे त्याची विषेश काळजी घेतली जाते. म्यानमारशिवाय इतर तीन देश इंडोनेशिया, मलेशिया आणि थायलंड यांच्याशी भारताचे चांगले संबंध आहे. सांगायचे तात्पर्य म्हणजे आज प्रत्येक आसियानदेशांशी भारताचे चांगले द्विपक्षीय संबंध आहेत. हवाई, रस्ते, सागरी वाहतुक व व्यापार यामुळे हे संबंध अधिक वृद्धिंगत होत आहे.

सारांष : दोन दशकांपुर्वी भारताने भौगालिक बदलांसह स्वतःला जगासमोर खुले केले. आणि शतकानुशतके बहाल केलेल्या कौशल्यामुळे ते नैसर्गिकरित्या पूर्वेकडे वळले. त्यामुळे पुर्वेकडील देशांबरोबर भारताच्या पुनर्एकात्मीकरणाचा एक नवीन प्रवास सुरु झाला. भारत—आसियान भागीदारी २५ वर्शाची असेल, परंतु दक्षिणपुर्व आशियाबरोबर भारताचे संबंध दोनशे वर्शापेक्षा अधिक जुने आहेत. शांतता आणि मंत्री, धर्म आणि संस्कृती, कला आणि वाणिज्य, भाषा आणि साहित्याने परिपुर्ण हे दुवे भारत आणि दक्षिण—पुर्व आषियातील भव्य विविधतेच्या प्रत्येक पैलुमध्ये आता दिसुन येतात. भारतासाठी प्रमुख भागीदार आणि बाजारपेठा'आसियान आणि पुर्व आशिया ते उत्तर अमेरिका—पुर्वेपर्यंत आहेत. आणि जमीन व समुद्राच्या माध्यमातुन भारताच्या शेजारी असलेले आग्नेय आशिया आणि आसियान भारताच्या लुक ईस्टचे आणि गेल्या तीन वर्षापासुन ऍक्ट ईस्ट धोरणाचे व्यासपीठ आहे. आसियान सदस्य देशांबरोबर भारताची राजनैतिक, आर्थिक आणि सुरक्षा भागीदारी वाढत आहे. सागरी सीमा सुरक्षित ठेवण्यासाठी एकत्र काम करत आहे. भारताचा आणि आसियानचा व्यापार आणि गुंतवणुक ओघ वाढला आहे. आसियान हा भारताचा चौथा सर्वात मोठा व्यापार भागीदार आहे. भारत आसियानचा सातवा. भारताची २० टक्क्यांहुन अधिक परदेशी गुंतवणुक आसियानमध्ये जाते. या प्रांतातील भारताचं मुक्त व्यापार करार हे सर्वात जुने आणि आतिशय महत्वकांक्षी आहे.

भारताच्या पुर्वेकडे पाहा' धोरणाला अधिक बळकटी देण्यासाठी ६९ व्या प्रजासत्ताक दिनासाठी व आसियान—भारत भागीदारीला २५ वर्शे पुर्ण झाल्यानिमित्ताने स्मृती परिषदेसाठी आसियानच्या १० सदस्य देशांच्या राष्ट्रप्रमुखांना आमंत्रित करण्यात परस्परांच्या भागीदारीकडे विश्वासाने पाहु शकतात. भरभराटीचा सुर्योदय आणि संधीचा प्रकाश यासाठी भारताने नेहमीच पुर्वेकडे पाहिले आहे. आताही पुर्वीप्रमाणेच, पुर्व किंवा भारत—पॅसिफिक प्रदेश भारताचे भविश्य आणि सामायिक नियती घडवण्यासाठी अपरिहार्य असेल. दोन्ही उद्दिष्टांत आसियान—भारत भागीदारी निर्णायक भूमिका बजावेल यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची—

१. ब्रि. हेमंत महाजन, भारताचे परराष्ट्र धोरण: काल आज आणि उदया, नचिकेत ई—बुक प्रकाशन, नागपुर, २०१६
२. राजीव सिक्री, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार: आव्हाने आणि नीति, सागे पब्लिकेशन न्यु दिल्ली, २०१७
३. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी, आसियान—भारत सामयिक मुल्ये समान भवितव्य, लेख—२६ जाने.२०१८
४. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिकेशन औरंगाबाद, २०१०
5. www-pmindia.com
6. www-wilcipidiya.com

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001 : 2015 Certified, Green Audited College

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

RECENT TRENDS IN SOCIAL SCIENCES AND COMMERCE

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr. Mr./Mrs. प्रा. आर. ई. भाऊडकर

of कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी *has Participated / Worked as Resource Person / Submitted a*

Paper on भारताचे पुर्वेकडील परराष्ट्र धोरण *in the National*

Interdisciplinary Conference on "Recent Trends in Social Sciences and Commerce" on 27th February 2018.

Convener

Dr. S. R. Nimbore
(Principal / Organizer)

2017-18

ISSN: 2454-55
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJI
(UGC Approved Journal No. 6371

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 4 NO. 1 JAN. 2018 BOOK VI
A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA

27th January, 2018

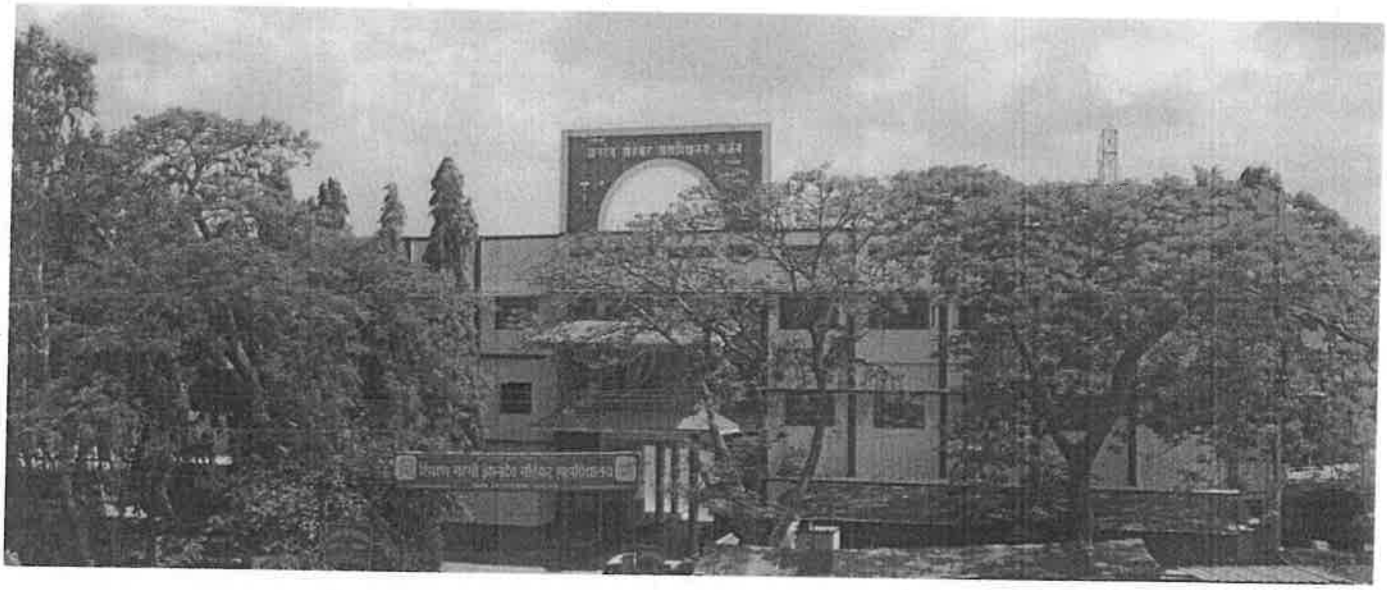

Editor
Dr. Namanand G. Sathe

Principal
Dr. A. D. Mohekar

ORGANIZED BY
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
DNYAN PRASARAK MANDAL'S
SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,
KALAMB. DIST. OSMANABAD

VOL. 4 | ISSUE 1 | JANUARY 2018 (UGC Approved Journal No. 63716) Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

(BOOK VI)

Special Issue on the Occasion of National Conference on

Women Empowerment in India

(27 January, 2018)

Organized by

Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya
Kalamb, Dist. Osmanabad

Dr. Namanand G. Sathe
Editor

Dr. Ashokrao Mohekar
Principal

MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KALYAN (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskalyan@gmail.com

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

CONTENTS

1.	महिलांचा राजकारणातील सहभाग	प्राचार्य व्ही.जी. गुंडरे(रड्डी) प्रा.सचिन राजाभाऊ डहाळे	07
2.	'महिला सबलीकरण साठी भारत सरकारचे प्रयत्न'	प्रा.आर. एन. निगडे	09
3.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा सहभाग	प्रा. एन.ए.पाटील	11
4.	स्त्रीवाद : स्त्रीउध्दाराचा विचार व स्त्रीसबलीकरणाची चळवळ	डॉ. सय्यद आर.जे.	14
5.	महिला सबलीकरण व भारत	डॉ. आर. बी. शेजूळ	19
6.	पक्षीय राजकारणात महिलाचासहभाग	प्रा.डॉ.अघाव एन. बी.	22
7.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला नेतृत्व एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.सुनिल चकवे	25
8.	महिला सबलिकरण	प्रा.चावरे एम. व्ही.	27
9.	महिला सबलीकरणाची साधने	डॉ. नामानंद गौतम साठे	29
10.	स्त्रियांसाठी भारतीय संविधानातील तरतूदी व स्त्रिवादाचे स्वरूप	बिराजदार अंबादास	31
11.	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ.बिडवे टी.एस	34
12.	महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण	डॉ.भुजंग पाटील	36
13.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरुप, विकास व प्रकार	डॉ. जगदीश देशमुख	39
14.	महिला सबलीकरण संकल्पना व स्वरूप	डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	43
15.	Women Empowerment: Meaning, Concept ...	Archana K,Chavare	46
16.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात व महाराष्ट्रात झालेले प्रयत्न	डॉ. विलास नारायण ढाले, डॉ. दिनकर कळंबे	48
17.	स्त्रीवाद - अर्थ, स्वरुप, विकास प्रकार	डॉ. दिनेश रा. हंगे	51
18.	Empowerment of Women Political Participation in India	Dr. Vivek M. Diwan	53
19.	सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महिलासाठी राबविल्या जाणाऱ्या	डॉ.आमले एस.एस.	57
20.	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.रासवे दिनकर सुदामराव	60
21.	डॉ.शंकर शेष के नाटकों में चित्रित 'स्त्री' चरित्र	प्रा.संजय व्यंकटराव जोशी	62
22.	नेतृत्वाच्या माध्यमातुन महिला सक्षलिकरण	प्रा.सय्यद आर. आर.	65
23.	Mass Media and Women	Rajesh K. Gaikwad	67
24.	भारतीय महिला आणि आरक्षण	डॉ.राम प्र.ताटे प्रा.अर्चना शिवाजी वाघमारे	69
25.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	डॉ. रमाकांत तिडके	71
26.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात झालेले प्रयत्न	डॉ. आर.के. काळे	73
27.	स्त्रीवाद : अर्थ, विकास व प्रकार	क्षीरसागर दिलीपकुमार	76
28.	तत्कालीन समाजजीवनाचे दाहक वास्तव :मुक्ता साळवे यांचा निबंध	डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	79
29.	महिला सबलीकरण आणि सामाजिक बदल.	प्रा. आर. ई. भारूडकर	83
30.	Woman Empowerment in Rama Mehta's *Inside the Haveli*	Dr. Milind Mane	86
31.	Political Participation And Representation Of Women ...	Dr. Mohan Chougule	88
32.	राजकीय नेतृत्व व महिला सक्षमीकरण	प्रा. मोरे चंद्रकांत	91
33.	Women's Empowerment And Political Participation	Shaikh G. A.	94
34.	भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग आणि भूमिका	प्रा.महादेव रावसाहेब मुंडे	98
35.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरूप व विकास	डॉ. पंडित महादेव लावंड	102
36.	Women Empowerment in India	Dr.P.W.Patil	106
37.	Women Empowerment — Challenges	Pradeep Ingole	108
38.	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महिलांचा सक्रीय सहभागाचा ...	डॉ.कदम एच.पी.	110
39.	स्त्री–सषक्तीकरण' की अवधारणा का सम्यक अध्ययन ...	डॉ. विनोदकुमार	112
40.	महिला सबलीकरणात शासनाची भूमिका - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.किरण कि. येरावार	116

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

29.

महिला सबलीकरण आणि सामाजिक बदल.

प्रा. आर. ई. भारूडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी

प्रस्तावना –महिला सबलीकरण हा शब्द कानावर पडताच मना मध्ये एक प्रश्न निर्माण होतो की, महिला सबलिकरण हे काय आहे ? वास्तवात याचा अर्थ आहे महिलांना शक्ति संपन्न बनविणे. परंतु व्यापकतेत याचा अर्थ गुढ आहे. कोणत्याही सभ्य समाजाची वास्तविक स्थिती जानुन घेण्याचा एक मार्ग हा आहे की, त्या समाजात महिलांची स्थिती कशी आहे, त्यांना कोण कोणते अधिकार प्राप्त आहे आणि त्यांची शैक्षणिक परिस्थिती कशी आहे की ज्यांनी समाजाचा अर्धा भाग व्यापला आहे मुलभूत संसाधनांमध्ये त्यांचा वाटा किती आहे आणि सामाजिक व राजकीय भागीदारी किती आहे. वास्तवात हा एक प्रकारचा संकेतांक आहे ग्रामीण स्तरा पासुन ते शहरी स्तरापर्यंत आणि राष्ट्रीय पासुन आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे. त्यात बऱ्यापैकी यश प्राप्त झाले आहे परंतु तरीही लिंग भेदभावास समाप्त करण्यासाठी एक मोठा प्रवास करणे आहे की ज्यामुळे विकासाची गंगा महिलांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहचू शकेल.

जेव्हा आपण महिला सबलीकरणाची गोष्ट करतो तेव्हा महिलांचे विशेष अधिकार आणि कर्तव्यांची जाणिव होते. त्यांना समाज वा समुदायाशी निगडीत मुद्दांवर निर्णय घेण्याची क्षमता प्रदान केल्या जाते. ही प्रक्रिया महिला शक्ती कडे संकेत करते. सबलीकरणाचा अभिप्राय शक्ती प्रदान करणे, मानसिक किंवा शारिरीक क्रियांचे संपादन करण्याची क्षमता प्रदान करणे होय. वर्तमानात महिलांचा स्वविकास त्यांच्या सबलीकरणास दर्शवितो महिलांचे सबलीकरण त्यांना नवे क्षितिज दाखविण्याचा प्रयत्न आहे. ज्यात त्या आपल्या क्षमता प्राप्त करून स्वतःला नव्या दृष्टीकोनातुन बघतिल. आणि घर व समाजात स्वायत्ततेची अनुभूती त्यांना होईल. महिला सबलीकरणाचा मुख्य उद्देश महिलांच्या अस्तित्वाचा अधिकार आणि समाजाद्वारा त्याची स्विकार्यता हा आहे. महिला जेव्हा स्वतःच्या शरिरावर, प्रजनन क्षेत्रात, उत्पन्नावर, श्रम शक्तीवर आणि संपत्तीवर नियंत्रण ठेवतील तेव्हाच त्यांचे खऱ्या अर्थानं सबलीकरण होईल. आणि हाच महिला सबलीकरणाचा खरा उद्देश आहे. मागच्या काही वर्षापासुन महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात आपल्या कार्य कतृत्वाचे ठसं उमटविले आहे. आज देश आणि जगाचे असे कोनतेही क्षेत्र नाही की जिथे महिलांनी आपली सहभागिता दर्शविली नाही. आज त्याचाच परिणाम म्हणुन शासन महिलांसाठी आपल्या विकासाच्या मापदंडामध्ये बदल करीत आहे. आणि महिलांसाठी विविध योजना व विकास कार्यक्रमास चालना देत आहे.

महिला सबलीकरण ही एक कायम आणि अविरत व गतिशिल प्रक्रिया आहे. याचा मुख्य उद्देश हा आहे की, समाजातील दुर्बल लोकांना मुख्य प्रवाहात आणने आणि सत्तेत सहभागी करून घेणे. सबलीकरण एक ध्येय आहे आणि महिलांच्या विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती आहे महिलांचे सामाजीक, राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनात प्रतिनिधित्व, दक्षतेत वृद्धी, कार्यक्षेत्र आणि त्यांच्या सोबत होणाऱ्या भेदभावाची समाप्ती, सामाजीक सुरक्षततेची हमी. हे सर्व कार्य जेव्हा पुर्णत्वास जातील. तेव्हा खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरणाचे वास्तविक ध्येय पुर्ण होईल. प्रस्तुत शोध निबंधात महिला सबलीकरण आणि सामाजीक बदल याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरण –भारतात महिला सबलीकरणाचा प्राथमिक उद्देश महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारणे हा आहे. भारतातील महिला या निरक्षरता, गरिबी, बेरोजगारी व अत्याचाराने ग्रासित आहे. आपल्या देशात पुरूष आणि स्त्रीचे महत्व, स्थान आणि स्तर यात खुप मोठा फरक आहे. सामाजीक सांस्कृतिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक स्तरावर महिलेस पुरूषाच्या तुलनेत निम्न मानल्या जाते स्त्री आणि पुरूष यांच अंतर कमी करण्यासाठी आपल्या संविधानातही स्त्रि पुरूषांना समान अधिकार प्रदान करण्यात आले आहे शासनातर्फेही त्यास प्रोस्ताहन देण्यात आले आहे म्हणुन एकविसाव्या शतकाच्या सुरूवातीलाच भारतात 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष घोषित केल्या गेले. तरीही महिलांच्या समस्या, त्यांचे प्रश्न हे कमी होताना दिसत नाही.

महिला सबलीकरणासाठी काही अशा बाबी आहेत की ज्यांना लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

- महिलांची सकारात्मक सहभागिता – पुरूष प्रधान समाजात कार्यक्षेत्राचे अंतर्गत (महिलांसाठी) आणि बाह्य (पुरूषांसाठी) विभाजन व्हावे. नव्या परिप्रेक्षात ज्यांना संधी मिळाली त्यांची सकारात्मक भुमिका अपेक्षित आहे त्यांनी आपली अंतर्गत क्षमता ओळखावी. त्यांना अभिव्यक्ती प्रदान करावी. सामाजिक – आर्थिक, राजकिय क्षेत्रात महिलांनी पदार्पण केले आहे. सामाजिक अभिजन, राजकीय अभिजनाच्या रूपात त्या इतर महिलांची सहभागिता सुनिश्चित करू शकतात.
- स्त्री शक्तीची जाणीव होणे – प्रसिद्ध महिला माँ साहेब जिजाऊ, रानी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर इ. च्या नावे दिले जानारे स्त्री शक्ती पुरस्कार या अर्थाचे द्योतक आहे की, इतिहासात अजरामर झालेली ही नावे आज वर्तमानात ही येथे कार्य करत आहे. स्त्री शक्ती आज ही विद्यमान आहे फक्त तिला ओळखण्याची आणि कार्यात

रूपांतरीत करण्याची आवश्यकता आहे आज अनेक महिलांनी आपले कतृत्व उमटुन स्त्री शक्ती पुरस्कार प्राप्त केले आहे.

- समन्वयात्मक दृष्टिकोन – स्त्री आणि पुरूष हे जीवन रूपी गाडीचे दोन चाके आहेत. भारतीय समाजात पितृसत्ताक कुटूंबात पुरूषच कुटूंब प्रमुख असतो. कुटूंबात स्त्री आणि पुरूष यांच्यात योग्य समन्वय असला तरच कुटूंब कायम असते हाच समन्वय जर का समाजातही निर्माण करायचा असेल तर यासाठी आवश्यक आहे की, पुरूषांनी स्वस्थ मानसिकतेने महिलांच्या प्रगतीचा प्रारंभ आपल्या घरापासुन करावा.
- सामाजिक मुल्यांचे रूपांतरण – भारतीय सामाजिक व्यवस्था ही परंपरागत आहे. कुटुंबाचे पितृसत्ताक स्वरूप हे कुटूंबा पुरतेच मर्यादीत न राहता सार्वजनिक क्षेत्रापर्यंत दिसुन येते समाजात महिलांचा सहभाग एका व्यक्तीच्या रूपात प्रथम असायला हवा, सामाजिक उत्तरदायीत्वाच्या प्रत्येक क्षेत्रात नवनवे रूपक निर्माण होत आहे. या पार्श्वभुमीत महिलांना शिक्षण, आर्थिक आत्मनिर्भरता शासन वर्गात प्रतिनिधित्व आवश्यक आहे ज्यात स्त्री आणि पुरूष या दोघांचेही प्रयत्न प्रभावी होतील.
- योजनांची योग्य अंमलबजावणी – महिला सबलीकरणाच्या दिशेने प्रयत्न तेव्हाच यशस्वी होतील की, जेव्हा सबलीकरणासाठीच्या योजना पुर्ण निष्ठेने कार्यान्वित केल्या जातील. महिला कल्याणाचे प्रयत्न हे महिलांच्या सहकार्याविना अपुर्णच राहतील. समाजात अनेक दबावसमुह कार्यरत आहे त्यांना ओळखणे आवश्यक आहे. या योजनांना अडथळे, दुराग्रह, व्यक्तीगत स्वार्थ इ. पासुन मुक्त केल्या जाऊ शकते परंतु जेव्हाच की योजना कार्यान्वित करणे हा एकमात्र उद्देश राहील.

❖ राजकीय सहभाग आणि महिला सबलीकरण –

महिलांच्या उन्नती व विकासासाठी हे आवश्यक आहे की, जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विशेष करून राजकारणात त्यांचे सबलीकरण व्हावे. त्यांचा सहभाग वाढावा. असे झाले तरच लैंगिक आधारावर एक समानता पुर्ण समाजाची स्थापना होईल. महिलांच्या राजकीय सबलीकरणासाठी तीन आधारभुत सिद्धांतांना अनिवार्य मानला जाते.

- स्त्री – पुरूषांमध्ये समानता
- स्वतःच्या क्षमतांचा पुर्ण विकास करण्याचा महिलांचा अधिकार
- स्वतःचे प्रतिनिधित्व व स्वतःच्या संदर्भात निर्णय घेण्याचा महिलांचा अधिकार

वास्तविकता ही आहे की, राजकारणात आजही महिलांच्या भुमिकेला फारसे महत्व दिले जात नाही. निर्णय प्रक्रियेतील सशक्त भागीदाराच्या अभावामुळे तसेच संसाधनांचे असमान वितरण, आपल्या हिताची अपेक्षा व इतर समस्यांचा सामना त्यांना करावा लागतो. आज आवश्यकता या गोष्टीची आहे की महिला सहभागाचा मुद्दा प्रभावी पद्धतीने उचलल्या जावा. तसे पाहता मागील काही दशकांपासुन चालत आलेल्या महिला आंदोलनांचा परिणाम हा व्यापक स्वरूपाचा आहे परंतु तरीही राजकीय शक्ती संरचनेत महिलांचे प्रतिनिधित्व पर्याप्त मात्रेत बघायला मिळत नाही. आज ही पुर्ण जगात फक्त 12 – 13 टक्के महिलाच या विधिमंडळामध्ये निर्वाचित होताना दिसुन येतात. भारतात महिला सबलीकरणासाठी काही निम्नलिखित बाबी आहेत.

- स्वतंत्र भारतात महिलांचा राजकीय सहभाग.
- महिलांच्या राजकिय सहभागासमोरची आव्हाने.
- राजकिय सहभाग वाढविण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांची चर्चा.
- राष्ट्रीय स्तरावर महिलांच्या राजकिय सहभागासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न.

राष्ट्रीय स्तरावर महिलांच्या राजकिय सहभागासाठी सार्थक संविधानिक प्रयत्न करण्यात आले आहे. भारातीय संविधानाद्वारा महिलांच्या राजकीय समतेला मान्यता देने हे परंपरागत भारतीय सामाजिक प्रतिमानांच्या तुलनेत नवे पाऊल होते तर तत्कालिन प्रगत देशांच्या राजकीय आदर्शाहुन ही अधिक होते. महिला सबलीकरणासाठी हे आवश्यक आहे की, स्वतः त्या निती व योजनांमध्ये सहभागी होवो की ज्या त्यांच्यासाठी बनविल्या आहे आणि हे तेव्हाच शक्य आहे की, स्वतः त्या राजकीय व्यवस्थेचा घटक असावे की जी निती निर्माण व क्रियान्वित करण्यासाठी जबाबदार आहे. यासाठी आवश्यक हे आहे की, निम्न स्तरावर महिला सहभागासाठी केलेले प्रयोग हे विस्तृत राष्ट्रीय स्तरावर पोहचविल्या जावे. राजकीय सहभागातील बाधक तत्व – स्थानीक क्षेत्रीय, राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महिलांच्या असमान राजकीय भागीदारीवरून हे दिसुन येते की, आज ही सर्व समाजात संरचनात्मक व सांस्कृतिक अडथळे, लैंगिक भेदभाव त्यांच्या राजकीय सबलीकरणातील प्रमुख अडथळे आहेत. त्यांना नेतृत्वा साठी सक्षम मानल्या जात नाही. राजकीय पक्षांच्या माध्यमातुन महिला सबलीकरणाचे समर्थन करणारे राजकीय पक्ष ही स्वतः जिंकता येणाऱ्या संसदीय मतदारसंघात महिला उमेदवारांना उभं करण्यासाठी डगमगतात.

महिलांची कुटूंबाविना विशेश करून पती किंवा पुरूष सदस्यांच्या सहकार्याशिवाय राजकीय जीवनात प्रवेशाची शक्यता जवळपास शुन्य असते. राजकारणात त्यांचा प्रवेश पत्नी, मुलगी किंवा बहिन या रूपातच कौटुंबिक वारसा जतन

करण्यासाठी होतो. निम्न स्तरावरील कार्यकर्ताच्या रूपात कार्य करताना आपली राजकीय ओळख निर्माण करणाऱ्या महिलांची संख्या खुपच कमी आहे सोबतच राजकीय गुन्हेगारीकरण, अराजतकतत्वाचे राजकारणात वाढते महत्व ही अशी कारणं आहे की, जे महिलांच्या राजकीय सहभागात बाधा निर्माण करतात.

महिला सबलीकरणातील अडथळे –

- घराच्या बाहेर काम करते वेळेस घर व घराबाहेरील कार्यक्षेत्र अशा दुहेरी दायित्व सांभाळण्याची बाध्यता या मुळे महिलांची राजकीय जीवनात त्यांची संलगनता पुरूषांप्रमाणे राहत नाही.
- प्रजनन कार्य व बाल संगोपन व पोषणचे एकांगी दायित्व.
- निरक्षरता व तुलनात्मक रूपाने निम्न शैक्षणिक स्तर.
- पारंपारिक श्रम विभाजनाच्या अनुरूप निर्धारीत भुमिकेमध्ये अधिकश्रम व वेळ खर्च होतो.
- अत्याधिक पैसा व शारिरीक बळ यावर आधारीत निवडणुक प्रक्रियेचे वर्तमान स्वरूप महिलांचा राजकीय सहभाग कठीण बनवितो.
- राजकीय पक्षांची संरचना आणि अजेंडा मख्यतः पुरूषांकडुनच निर्धारीत होतो. त्यामुळे स्वतःच्या बळावर राजकारणात सफलता प्राप्त करणाऱ्या महिलांची संख्या ही नगन्य आहे.
- प्रभावी वकृत्व कौशल्य यशस्वी राजकीय जीवनाचे महत्त्वपुर्ण साधण आहे. परंतु अपुर्ण प्रशिक्षण व अन्य सुविधांचा अभाव यामुळे महिलांची वकृत्व क्षमता पुरूषांप्रमाणे सक्षम नसते त्यामुळे ही कमतरता त्यांच्या राजकीय सफलतेत बाधक ठरते.

महिला सबलीकरणात वाढ होण्यासाठी केले जाणारे प्रयत्न –

राजकीय रूपाने महिलांना सशक्त व सक्षम बनविण्यासाठी, राजकीय जीवनात त्यांना प्रवेश करण्याला प्रोत्साहीत करण्यासाठी आणि त्यांच्या राजकीय भागीदारीत वाढ करण्यासाठी काही प्रयत्न महत्वपुर्ण ठरतील ते खालील प्रमाणे.

- राज्याचे हे कर्तव्य असले पाहिजे की, आपल्या संपुर्ण नागरीकांसाठी ज्यात महिलाही सहभागी असतील. राजकीय प्रक्रियेत लोकशाही निर्माण करावी.
- महिलांचे मतही विचारात घेतले जावे व त्यांना प्रोत्साहीत केले जावे.
- प्रक्रियेच्या वर्तमान स्वरूपामुळेही लोकशाही संस्थांमध्ये महिलांचे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व कमी आहे. त्यामुळे निवडणुक प्रक्रियेच्या वर्तमान स्वरूपावरही विचार करणे आवश्यक आहे.
- सार्वजनिक जीवनाशी संबंधित नीतिंच्या निर्मितीसाठी महिलांच्या सार्थक योगदानासाठी स्थानिक ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत निवडणुक प्रक्रियेत अधिकाधिक सहभागासाठी त्यांना प्रोत्साहित केले जावे.
- लैगिक न्याय व समतेच्या मुल्यांप्रती प्रतिबंद्धता दाखवुन राजकीय पक्षानीही पक्षीय कार्यकारणीवर किंवा प्रत्येक स्तरावर महिलांचे योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व निश्चित करावे.

सारांश –महिला सबलीकरणाच्या विषयावर जेव्हा ही आपण विचार करतो तेव्हा एक गोष्ट स्पष्ट पणे जाणवते की, भारतीय समाजात सतत अशा शक्ती सक्रिय राहील्या आहे की, ज्या महीला सबलीकरणास विरोध करतात. हे एक तथात्मक सत्य आहे आणि यास आपणाला स्वीकार करावेच लागेल. हजारो वर्षांपासुन चालत आलेल्या लिंगभेदावर आधारीत विविधतेला रातोरात ठिक नाही केल्या जाऊ शकत आज वर्तमानात आपण जिथे आहोत यावर विचार करने आवश्यक झाले आहे. आजची महिला योग्यतेच्या मापदंडावर विकास करत आहे परंतु पुरूष प्रधान समाजात सध्याही सामाजिक दृष्टीकोनाच्या बदलावर जोर द्यावा लागेल.

महिलांच्या प्रती पुर्वग्रही आपला समाज महिलांना कधी पर्यंत भावनात्मक अत्याचाराच्या जाळ्यात बांधुन त्यांच्यातील आंतरिक योग्यतेस आणि सशक्त प्रतिनिधित्वाच्या क्षमतेला दाबुन ठेवल. भारताच्या एकुण लोकसंख्येच्या 52 टक्के हिस्सा असणाऱ्या महिलांचे जीवन खुपच कठीण आणि कष्टप्रद बनले आहे आकड्यांमध्ये ही स्थिती बघितली तर प्रत्येक 1000 पुरूषां मागे 933 महिला आहेत ज्यांच्या शैक्षणिक विकासाची टक्केवारी 54.16 आहे. भारतीय संसदेत महिलांचे प्रमाण 10 टक्के पण नाही आहे. म्हणुन महिला सबलीकरणाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी सामाजिक बदल आवश्यक आहे. तरच महिलांचा विकास होईल.

संदर्भ सुची –

1) श्रीमती सुधारानी श्रीवास्तव, भारतीय महिलाएँ और समस्याएँ, एस. चाँद पब्लिकेशन जयपुर, 2011
2) डॉ. राजबालासिंह, भारत मे मानवाधिकार, डायमंड पब्लिकेशन, दिल्ली, 2012
3) डॉ. बी. एस. वाघमारे, मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, पिअरसन प्रकाशन नवी दिल्ली, 2004
4) कुरूक्षेत्र मासिक ऑगस्ट–2013

❑❑❑

Dnyan Prasarak Mandal Yermala's

Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya,

Kalamb, Dist- Osmanabad Pin- 413507 (Maharashtra)

and

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Sponsored One Day National Level Conference on

"Women Empowerment In India"

On Saturday 27th January, 2018

Organized by

Department of Political Science

CERTIFICATE

This is to Certify That, ~~Mr./ Ms./ Mrs./ Dr.~~/Prof. आर. ई. भाऊडकर

of कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी *has Resource person / Chair person /*

Participated / ~~Presented~~, a Paper entitled महिला सबलीकरण आणि सामाजिक बदल.

in the National Conference.

Dr. Namanand G. Sathe
Convener

Dr. Ashokrao Mohekar
Principal

2018-19

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (II)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. Ahilya Barure
Dr. D.R. Tandale
Dr. D.B. Tanduljekar

RESEARCH JOURNEY

54. मानवी हक्काचा जागतिक दृष्टीकोन 148
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी

55. मानवाधिकार: विकास व अंमलबजावणी 150
प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर

56. मानवाधिकार आणि महिला 152
खंडेराव हरिभाऊ काळे

57. मानवी अधिकारासाठी शिक्षण 154
पवार बापूराव भगवानराव

58. मानवी हक्क : संकल्पना आणि आवश्यकता 157
प्रा. पवार मनोरमा श्रीधर

59. मानवी हक्काच्या रेषा पुसट करणाऱ्या काही कथा 159
डॉ. दिलीप ज्ञा. भिसे

60. भारतीय महिलाएँ और मानवाधिकार 151
प्रा.सोनवणे रार्जेद्र जगन्नाथ , प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम

61. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान 163
अजय श्रीधर फड

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 130 (II) | Feb. 2019 | UGC Approved No. 40705
The Role of Government to protect the Human Rights

मानवाधिकार: विकास व अंमलबजावणी

प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना-

व्यक्ती व शासन यांच्यातील संबंध मानवाधिकारचे स्वरूप व आशय या संदर्भातुन निश्चित होत असतात. शासनाचा प्रकार कोणता आहे यावर मानवाधिकाराचे संरक्षण करते. शासनाच्या अनेक उपयुक्त कार्यांपैकी मानवाधिकार प्रस्थापित करणे हे महत्वाचे कार्य होय. सर्वसामान्यतः बोलायचे झाल्यास मानवाधिकार किंवा हक्क हे मुलभुत व अदेय अधिकार आहेत. जे प्रत्येक मानवमात्राच्या जीवितासाठी आवश्यक असतात हे अधिकार समाजाशी निगडीत असतात ते व्यक्तिवाद, विवेकवाद, वंश्विकता, सहिष्णुता ही मुल्ये स्वीकारतात व विशिष्टता. समुहवाद व रुढीवाद नाकारतात. थोडक्यात मानवाधिकार व्यक्तीगत, विवेकाधिष्ठीत, वैश्विक व निरपेक्ष अधिकार होत. दुसऱ्या बाजुस अधिकार म्हणजे एक सामाजिक, संस्थात्मक व राज्याचे व आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या दृष्टीने मुल्य आहे; ते मुल्य काही उत्तरदायित्व बजावल्यामुळे किंवा कर्तव्य केल्यामुळे प्रस्थापित होते. अमर्त्य सेन यांनी अधिकार म्हणजेच अधिकृत पात्रता होय; व ती कर्तव्याला जोडून असते असे म्हटले आहे. अधिकारास मानवाधिकार म्हणणे म्हणजेच अधिकरांचा सार्वत्रिकतेच्या दृष्टीकोनातुन सर्व ठिकाणी विनियोग किंवा उपयोग करणे होय शिवाय या अधिकाराचा उपयोग करण्यासाठी प्रमाणभूत आदर्श नियमावली, राज्य व बिगरराजकीय घटकांमार्फत तयार करण्यात येते मानवाधिकार, जगातील प्रत्येक व्यक्तीचे एक मानुस म्हणुन जगण्याचे महत्वाचे अधिकार आहेत. या अधिकाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते सर्व व्यक्तींना समान दिले जातात. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ते अदेय आहेत ते अधिकार परत घेता येत नाही. तिसरे असे की, मानवाधिकार वैश्विक आहेत. याचाच अर्थ असा आहे की, ते सर्व मानवांचे अधिकार होत. प्रस्तुत शोध निबंधात मानवाधिकारांचा विकास व अंमलबजावणी याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मानवाधिकाराचा विकास-

'अधिकार' व 'कर्तव्य' या संकल्पना राज्याएवढ्याच जुन्या आहेत. याचा उगम प्राचीन ग्रीक व रोमन, कनफ्युशियन चीन व भारतीय प्राचीन पंचायत पध्दतीमध्ये दिसतो. खऱ्या अर्थाने मानवी स्वातंत्र्याची व अशा अधिकाराची हमी शासनविषयक नवीन तत्वज्ञानातुन 17 व्या व 18 व्या शतकात लेखी स्वरुपात लोकांना मिळालेली आहे. 'मानवी प्रतिष्ठा व अधिकार' हा विषय 18 व्या शतकात राजकीय तत्वज्ञानाचा महत्वाचा विषय होता. हा विषय काही ऐतिहासिक दस्तऐवजातुन कृतीत उतरला आहे. उदा. अधिकाराची व्हर्जिनिया घोषणा 1776, अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याची घोषणा 1776 मानव व नागरिकांची फ्रेंच घोषणा 1789.

मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा उगम व विकासाचे अनेक टप्पे आहेत. या टप्प्यांतुनच व्यक्तींच्या इच्छा व आकांक्षांना आकार देण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. मानवाधिकाराची प्रस्तावना करुन अज्ञान, परंपरा, अंधश्रध्दा या जोखडातुन व्यक्तींना मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. मानवाधिकाराचा इतिहास हा लोकांचा स्वातंत्र्य व मुलभूत अधिकार प्राप्तीचा संघर्ष आहे. त्यामुळेच इंग्लंडमधील मॅग्नाकार्टा 1215 व बील ऑफ राईट्स इन युनायटेड स्टेट्स 1791 या ऐतिहासिक घटना त्याचे प्रमुख टप्पे आहेत.

मानवाधिकाराची वैश्विक घोषणा 1948-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा संमत व स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्याच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण होणे हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांचा पाया होय. तसेच मानवाधिकारांचे उल्लंघन व त्याचा अनादर यातुन निर्माण होणारी रानटी कृत्ये हा मानवजातीच्या सदसदविवेकबुध्दीवर झालेला आघात होय. म्हणून मानवाधिकारांचे रक्षण होण्यासाठी त्यांचे स्वरुप समजावुन घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. त्याकरिता आमसभेने मानवाधिकाराचा जाहिरनामा प्रसिध्द करुन मानवाधिकाराचे मापदंड निश्चित केलेले आहेत. जगातील सर्व राष्ट्रांना मानवाधिकाराच्या जाहिरनाम्यातील तत्वांचा लाभ घेता येईल या दृष्टीने सर्व स्तरांवर प्रयत्न केले जावेत असेही या जाहिरनाम्यात म्हटले आहे.

मानवाधिकार अंमलबजावणी कार्यशील यंत्रना-

वैश्विक मानवाधिकाराची घोषणा ही फक्त सैध्दान्तिक नाही, तर ती प्रत्यक्षात उतरवायची कृती आहे. मानवाधिकाराच्या अंमलबजावणीत कराव्या लागणाऱ्या कृतीस मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण करणाऱ्या संस्था व यंत्रणा उभ्या करणेदेखील महत्त्वाचे असते. संयुक्त राष्ट्रास नियम, पध्दती निर्माण कराव्या लागतात, त्यास 'वैश्विक मानवाधिकार व्यवस्था' 'Global Human Right Regime' असे देखील म्हणतात. या सत्ताकेंद्रात अनेक सनदा व करार याच्या अंमलबजावणीसाठी मंडळे प्रस्थापित करण्यात येतात. त्यास करार/तह मंडळे असे म्हणण्यात येते, त्याशिवाय मानवाधिकार आयोग हे फार मोठे व्यापक मंडळ असून अनेक प्रश्न, अनेक जबाबदाऱ्यांची आखणी व अंमलबजावणीविषयक आदर्श नियमावली तयार करण्याचे कार्य करत असते. या आयोगाच्या कार्याची चर्चा करण्याअगोदर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या धोरण ठरवणाऱ्या संस्थांची चर्चा करणे आवश्यक आहे.

आमसभा-

संयुक्त राष्ट्रांच्या संरचनेत आमसभेचे स्थान सर्वोच्च आहे. आदर्श नियमावली तयार करणे व विविध कृतीकार्यक्रमांचे संवर्धन व संरक्षण करण्याची भूमिका आमसभा पार पाडत असते, या संस्थेचे एकूण कार्यधोरण, पर्यवेक्षण, आर्थिक संसाधने उपलब्ध करणे व मानवाधिकार स्थापन करण्याच्या संबंधाने प्रमाणभूत निकष तयार करणे हे आहे. मानवाधिकार आयोग हे आमसभेच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली कार्यरत असतो. शिवाय या आयोगावर आर्थिक व सामाजिक परिषदेचेही नियंत्रण असते.

मानवाधिकाराच्या अनुषंगाने महत्त्वाचे कार्य करणारी तिसरी समिती म्हणजे सामाजिक, मानवतावादी व सांस्कृतिक समिती होय याशिवाय दतर समित्यादेखील मानवाधिकाराच्या अंमलबजावणीमध्ये कार्यरत असतात. आंतरराष्ट्रीय वैधानिक आयोग, आमसभेची विशेष समिती या कार्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. उदा. वंशभेद, निर्वसाहतीकरण किंवा आणीबाणीच्या स्थितीत कार्य करणे.

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार आयोग-

मानवाधिकार प्रस्थापित करण्यासाठी व त्याच्या वेश्विक मानवाधिकार घोषणेची अंमलबजावणी मरण्यासठींचे **१९४८** पासून जगातील महत्वाचे व्यासपीठ म्हणजे मानवाधिकार आयोग आहे. वर्षानुवर्षांच्या उतक्रांतीनंतर हे व्यासपीठ आता विविध क्षेत्रात मानवाधिकाराच्या दृष्टीने आदर्श नियमसंहिता निर्माण करण्यात यशस्वी झाले आहे. हे जागतिक आंतरशासकीय मंडळ असून सर्व सदस्य राष्ट्रे या आयोगाचे सदस्य असतात, अलीकडे या आयोगास काही पर्यवेक्षात्मक अधिकार प्राप्त झाले आहेत. उघड व स्थूल स्वरुपाने जेथे मानवाधिकाराचे सरळसरळ उल्लंघन झाले आहे त्याची चौकशी करण्याचा अधिकार या आयोगास आहे. जी उल्लंघनाची प्रकरणे आयोगाकडे दाखल होतात त्याची छाननी करण्याची पध्दत अतिशय कडक असल्यामुळे बरीच प्रकरणे चौकशी करण्यात पात्र ठरत नाहीत. व्यापक उल्लंघनाची प्रकरणे आयोग हाताळत असते, तर व्यक्तीगत व विशिष्ट प्रकरणे सहसा हताळली जात नाहीत. मानवाधिकार प्रस्थापित करण्याचे फार कमकुवत अधिकार/सत्ता आयोगाकडे आहेत असे म्हटले जाते. आयोगास दिली गेलेली स्वायत्ततासुध्दा प्रश्नांकीत आहे. म्हणून एकुणच हे आयोग म्हणजे मानवाधिकाराचे संवर्धन करणारी एक यंत्रणा होय असे समजले जाते.

मानवाधिकार समिती-

मानवाधिकार समिती हे एक मुख्य करार मंडळ असून त्याची स्थापणा **१९७६ मध्ये झाली. या समितीचे कार्य करारनाम्यातील नागरि व** राजकीय तरतुदीची अंमलबजावणी करणे हे आहे. या समितीत 18 स्वतंत्र तज्ज्ञ चार वर्षासाठी राज्यांनी निवडलेले असतात. या समितीचे मुख्य कार्य म्हणजे राज्याकडून प्राप्त झालेल्या तक्रारीच्या संदर्भातील दिलेल्या उत्तरवजा अहवालाचे आवलोकन करणे हे आहे.

मानवाधिकार उच्चायुक्त-

मानवाधिकाराच्या उल्लंघनासंबंधीच्या प्रकरणामध्ये उच्चायुक्त लक्ष घालण्याचे कार्य करतो. 1993 मध्ये व्हिएन्ना परिषदेत स्त्रिया, मुले, अल्पसंख्याक, स्थलांतरीत कामगार व निर्वासित यांच्यावरील अन्याय संबंधी विचारविनिमय झाला व त्याचा एक परिणाम म्हणून मानवाधिकार उच्चायुक्ताची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. मानवाधिकारासंदर्भात उच्चायुक्त जगभर राष्ट्रांच्या भेटीभाटी घेत असतो. सार्वजनिक विधाने करीत असतो. लोकांशी संवाद साधत असतो. मेरी रोबिन्सचा कार्यकाळ (1997-2002) उच्चायुक्त म्हणून उच्चायुक्ताच्या व्यासपीठाच्या चेहरा व ओळख प्रस्थापित करण्यात फारच उपयुक्त ठरला आहे तीने आयोगाच्या कार्यप्रणालीमध्ये महत्त्वाचे बदल आणलेले दिसतात. काही नवीन कार्यघटक निर्माण करणे, लोकांचे अधिकार व मुलभूत अधिकार, स्वातंत्र्यासाठी लोकांमध्ये, राष्ट्रांमध्ये आदरभाव निर्माण करणे इत्यादी कार्य केलेले आहेत. संयुक्त राष्ट्राचे महासचिव कोफी अन्नान यांचा मानवाधिकार संदर्भातील कार्यक्रम एकात्मिक करण्याची शिकस्त तीने केली आहे.

सारांश-

विसाव्या शतकापासुन मानवी हक्कांचा किंवा मानवाधिकारांचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येवू लागला आहे. विशेषतः संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापणे पासून मानवाधिकारविषयक प्रश्नांना विशेष महत्व देण्यात येवू लागले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेत मानवी हक्क व 'मुलभूत स्वातंत्र्य' यांचा आग्रह धरण्यात आला असून त्यांच्या प्रस्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे. त्याच्या मुळे मानवाधिकाराचे महत्व अधोरेखित होण्यास खुप मदत झाली आहे. मानवाधिकार हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला 'मनुष्यप्राणी' या नात्याने हे नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले आहेत; म्हणून मानवाधिकाराशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करुन घेणे शक्य होणार नाही. इतकेच नव्हे तर अधिकाराशिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारचे जीवन जगणेही शक्य होणार नाहीः वरील विवेचनावरुन असे दिसून येते की, मानवाधिकाराचा विकास व अंमलबजावनी ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची-

1. बी. एस. वाघमारे, मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार पिअरसन प्रकाशन दिल्ली, 2013
2. प्रा. व्ही. बी. पाटिल, मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन पुणे, 2012.
3. दामोधर मिश्र, डॉ. अनिल शुक्ला, मानवाधिकार दशा और दिशा, पॉईंटर पब्लिशर्स जयपुर
4. डॉ. कृष्णकुमार शर्मा, मानवाधिकार विश्वकोष, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली, 2013.

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Yeshwantrao Chavan College

Ambajogai, Dist. Beed- (MS)

(Reaccredited by NAAC 'B++' Grade)

(ISO Certified & Green Audited)

Department of Political Science

and

ICSSR Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL LEVEL SEMINAR On

'THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS'

18 February 2019

CERTIFICATE

This is to certify that

Prof/Dr./Mr./Miss. रमेश एकनाथ आकडकर

of कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड-

has participated / Presented a paper / delivered a talk in the National Seminar organized by Department of Political Science, Yeshwantrao Chavan Arts, Commerce & Science College, Ambajogai, Dist. Beed.(M.S.) on 18th Feb.2019

He / She has presented the paper / delivered a talk entited मानवाधिकार : विकास व अंमलबजावणी

Co-Convener
Dr. D. R. Tandle

Principal & Convener
Dr. V. G. Gundre

2018-19

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC (CPE) Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Conference
on

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February 2019

Volume-II, February 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

✤ EDITOR IN CHIEF ✤

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✤ GUEST EDITOR ✤

DR. BALASAHEB JADHAV

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Political Science

M.S.P. Mandal's

SHRI SHIVAJI COLLEGE, PARBHANI.

UGC - College with Potential for Excellence NAAC Accrediated A+Grade (Third Cycle)
(Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

11.	भारतीय संसदीय लोकशाहीचा ऐतिहासीक आढावा प्रा. डी. एन. रिठ	42 – 45
12.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने आणि उपाययोजना प्रा. अंभोरे ए. जी.	46 – 49
13.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर	50 – 52
14.	भारतीय लोकशाही आणि सोशल मिडिया : आजचे वास्तव प्राचार्य डॉ. सुनंदा तिडके	53 – 55
15.	भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय प्रा. मधुकर विठ्ठल चावरे	56 – 57
16.	दहशतवादाचा भारतीय लोकशाही वरील प्रभाव प्रा. पवार एस. एस.	58 – 61
17.	भारतीय लोकशाहीतील महिलांचे सबलीकरण प्रा. डॉ. जे. एस. ढवळे	62 – 64
18.	लोकशाही आणि सुशासन प्रा. डॉ. मीरा विठ्ठलराव फड	65 – 67
19.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिलांचा राजकीय सहभाग डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	68 – 71
20.	भारतीय लोकशाही जम्मु काश्मीर मधील दहशतवाद वाढण्यास कलम 370 होणारी मदत एक चिकित्सा प्रा. संदीप भानुदास गवते, डॉ. एन. झेड. पाटील	72 – 74

(13)

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

प्रा.रमेश एकनाथ भारूडकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना:

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही देश म्हणुन भारताची स्थिती आहे. परंतु लोकशाही म्हणजे नेमकं का तर लोकशाही म्हणजे प्रौढ मत्ताधिकाराच्या आधारे, खुल्या व निःपक्षपाती निवडणूकांद्वारे लोकांनी निवडुन दिले प्रतिनिधींद्वारे चालणारे राज्य. लोकशाही हा 'डेमोक्रसी' या इंग्रजी संज्ञेचा मराठी प्रतिशब्द डिमॉस (Dem म्हणजे सामान्य लोक आणि क्रसी (Crac) म्हणजे सत्ता. अथेन्समध्ये लोकशाही राज्यपध्दतीं बीज आढ ग्रीकप्रमाणे प्राचीन रोमनांनी प्रजासत्ताकाद्वारे रोममध्ये लोकशाहीचा प्रयोग केला. लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आणि अप्र लोकशाही या असे दोन प्रमुख प्रकार सामान्यतः मानले जातात. आधुनिक काळात 'लोकशाही' हा शब्दप्र सामान्यपणे प्रत्यक्षपणे अप्रत्यक्ष लोकशाही या अर्थाने केला जातो. पण स्विल्झर्लंड आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांतुन मात्र प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात आहे. स्विल्झर्लंड मध्ये वर्शातुन मात्र प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात ३ स्विल्झर्लंडमध्ये वर्शातुन काही दिवस सर्व जनतेपुढे ठेवण्यात येतात आणि बहुमताने निर्णय घेतात. ही प ऑस्ट्रेलियाच्या संविधानातही नमुद केलेली आहे. परंतु तिला प्रामुख्यांने उपयोग संविधान दुरूस्तीच्या संदर्भा करण्यात येते.

भारतातमध्ये लोकशाही शासनप्रणाली बऱ्याच काळापासून अस्तित्वात आहे. राजेशाही जशी होती गावापातळीवर गावातील पंचायत गावाच्या शासनासंबंधी सर्वनिर्णय घेत असे. राजाची जबाबदारी मुख्यत्वे संरक्षण दोन किंवा अधिक गावांमधील तंटयाबाबात असे. सध्याची व्यवस्था पश्चिमी देशांकडून घेतली आहे. व त्यामध्ये आहेत. त्या त्रुटी दुर करून लोकशाही व्यवस्था अधिक सक्षम किंवा कार्यक्षम बनवणे आवश्यक आहे. लोकशाहीचे मुलतत्वे आहेत. स्वातंत्र्य, समत, न्याय, बंधुता या तत्वावर भारतीस लोकशाही टिकुन आहे. असे म्हणता येईल. ज्यावेळेस आपण विचार करतो की, भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. पण खऱ्या अर्थाने 1९ ला स्वतंत्र झालो. तेंव्हापासून जर आपण 72 वर्शाचे परिक्षण करून पाहिले तर फार मोठा सकारात्मक अ नकारात्मक बदल झालेले आपणास दिसुन येईल. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान आढावा घेण्यात आला आहे.

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानेः

ब्रिटीश राजवट ठप्प करण्यासाठी स्वातंत्र्यपुर्व काळात असहकार आणि सत्याग्रह यांचा अवलंब करण येत असे. ब्रिटीश सरकार हटविण्यासाठी कित्येकांनी मृत्यूला कवटाळले, बंदूकीच्या गोळयाही झेलल्या. काराव भोगले, शांततामय मार्गाने भारत स्वतंत्र होऊन घटनात्मक दृष्टया लोकशाही मार्गाने कारभार करू लागले. अ भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने आहेत. पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्री स्वतःच्या पंसतीने आपले मंत्रिमं निवडतात आणि संयुक्त जबाबदारीच्या पध्दतीने मंत्रिमंडळाचा कारभार चालतो. 5 वर्श हा संच अबाधित राहत ना मंत्रिमंडळात पडझडी होतात. मंत्र्यांत खांदेपलट करताना हा मंत्र्यांच्या कारभारावरच अविश्वासच असतो. सार्वभौम जनतेला मुदतीपुर्व अयोग्य आणि अविश्वासनीय प्रतिनिधिंना जागा खाली करायला सांगण्याचा अधिव असावा. लोकप्रतिनिधींवर जनतेने अंकूश ठेवण्याच्या आव्हानाकडे आजही पाठ फिरवली जाते. संसदेत कायदया घालमेळी करून किंवा कटहुकुम काढून लोकशाही घटनेला एकाधिकारशाहीचे रूप देता येणार नाही. न्य स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांचा लाभ सर्व नागरिकांना व्हायला हवा याचीच बेचेनी तरूणांत आहे. दांडगाई आ दडपशाहीने ही बेचेनी संपुष्टात येणार हे अपयश पदरात न पाडण्याचे आव्हान आहे. देशभर येणार हे अप पदरात न पाडण्याचे आव्हान आहे. देशभर सर्वत्र पसरलेल्या बहुसंख्य गरिब दुबळयांची स्थिती वर्शानुवर्शे वाढ

आहे. याच्या मुळाशी काय कारणे आहेत हे शोधुन त्यावर मलमपट्टी ऐवजी कायमचा इलाज करण्याची गरज आहे. यावर राजकीय आणि आर्थिक धोरण बदलण्याचे खरे आव्हान आहे.

फॅसिझमः

आपल्या देशात लोकशाही चालू असावी आणि चालू राहावी हयावर ज्यांचा विश्वास आहे त्या सर्वांच्या हूकुमशाहीला विरोध असणारच पण फॅसिझम शक्ती दहशतवाद निर्माण करतात. फॅसिझम शक्ती कधी निर्माण होऊ न देण्याचे आव्हान स्विकारायला हवे युरोपातली लोकशाहीवादी राष्ट्रे इंग्लंड आणि फ्रान्स आक्रमक नाहीत. लोकशाही वर्शानुवर्श युरोपाच्या इतर राष्ट्रांत जीवन जगत आली पणती छोटी राष्ट्रे इंग्लंड आणि फ्रान्स यांच्या भोवती जे तेजोवलय आहे त्याच्या झगमगाट काही निराळीच आहे. संबंध आशिया, आफ्रिका गुलाम करून लूटुन यांनी फस्त केला. जगातल्या सर्व हूकुमशाहा केवळ कम्युनिझमच्या भितीपोटी सावरून धरण्याचा प्रयत्न करणारी मंडळी बाहयकाराने लोकशाहीवादी असतील पण ते अंतरंगी फॅसिस्टच आहेत. धर्म संस्कृतीतही फॅसिझमचे बिजे दिसुन येतात. हजारो वर्शापासुन या देशात अस्पृश्य, आदिवासी, स्त्रियांबद्दलचा तुच्छतावाद आहे. याचा अर्थ असा आहे की फॅसिझमची मनोभूमिका इथे धर्म, संस्कृती तयार करून ठेवलेली आहे. म्हणून लोकशाही आणि वर्णव्यवस्था, मनुस्मृती या परस्पर विरोधी सत्ता आणि विचार व आचार पध्दती अस्तित्वात आहेत. भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेळोवेळी व्यक्त केलेल्या विचारातून ''स्टेट अँड मायनौरिटी'' या पुस्तकात लोकशही समाजवादाची मुलतत्वे हिरारीने मांडली आहेत. अस्पृश्यता उच्चाटन या आव्हानाला सामोरे जाताना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृमिक, राजकीय व मानसिक परिवर्तनासाठी बाबासाहेबांनी या सम्यक क्रांतीचा केलेला आरंभ पुढे सुरू ठेवायला हवा. लोकशाहीला वर्णवादाविरूध्द असलेली बुध्दी प्रमाणवादी पांतीचा केलेला आरंभ पुढे सुरू ठेवायला हवा. लोकशाहीला वर्णवादाविरूध्द असलेली बुध्दी प्रमाणवादी परंपरा देण्याचाही विचार व्हायला हवा.

राखीव जागाचा पेच :

शिक्षण नोकऱ्या यामध्ये राखीव जागा, शिश्यवृत्ती व अन्य सवलती यांची तरतुद करून घेण्यासाठी बाबासाहेबांनी महत्व दिले. पुर्वी स्पृश्यांच्या या पध्दतीने जो फाटा मिळाला तो 60–70 वर्शाआधीपासुन आहे. जर अस्पृश्यता मनातुन गेलेली असेल तर या सवलतींचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे. अशी युवकांची मतप्रणाली आहे. राखीव जागा कोटा यावर मुख्यत्वे करून आधारलेला, 'पुर्वास्पृश्य' या कसोटीचा विशेश विकास व साहाय्य योजनांसाठी वापर करण्यावर आधारलेले समाजकारण, राजकारण व अर्थकारण यामुळे पुर्वास्पृश्य गटात सामाविष्ट विभिन्न जातीय व्यक्ती आपली जातपात विसरून जातीय अस्मितेचा त्याग करून एकत्र आली नाही. या विभिन्न जातीमध्ये आढळणारे जुने पारंपारिक अंतर तर कमी झालेले नाहीच शिक्षण, नोकरी, निवडणूका यावरून उपस्थित झालेल्या स्पर्धेमुळे जातीय बैठक अधिक आग्रही व पक्की झालेली आहे. दुबळया साधन विहित जातींना खरी मुक्तता मिळू शकली नाही. समाजाच्या सर्व वर्गामध्ये जाती–जातींमध्ये एक नैतिक सहमती निर्माण करण्याची गरज आहे. एका मर्यादित अर्थाने भारतीय राज्यघटना 1950 च्या सुमारास अस्तित्वात असलेल्या अशा नैतिक सहमतीचा अविश्कार होता.

व्यक्तिस्वातंत्र्य:

व्यक्तिसातंत्र्य म्हणजे केवळ शासनाच्या हस्तक्षेपापासुन मुक्तता असा संकूचित अर्थ नाही. तर व्यक्तीची सामाजिक व आर्थिक शोशणापासुन मुक्तता असा घेतला जातो. त्यामुळे प्रचलित सामाजिक व्यवस्था जर असे शोशण होण्यास पोशक असेल तर ती बदलणे हे ही शासनाचे व समाजाचे कर्तव्य आहे. हा ही विचार व्हावयास हम की केवळ आर्थिक प्रश्न सुटण्याने माणूस सुखी होत नाही. अन्न, वस्त्र, निवारा हे जसे महत्वाचे तसेच व्यक्तीचे स्वातंत्र्यही महत्वाचे भाशण स्वातंत्र्य, सभा संमेलनाचे स्वातंत्र्य त्याचा प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य अशी स्वातंत्र्य व्यक्तीच्या जीवनाला पुर्णत्व आणतात. व्यक्तीला दारिद्रयापासून व अज्ञानापासुन मुक्त केल्याशिवाय माणसाला वरिल स्वातंत्र्य उपभोगता येणार नाही.

वैचारिक बैठकीचा अभाव–

नव्या समाजाची घडण करायची तर माणुस घडवणे हेच सगळयात कठीण आणि महत्वाचे लोकशाही आणि समाजवाद तसेच धर्मातील राष्ट्र ही उद्दीष्टांना अभिप्रेत असलेली मुळे समाजात रूजवावी लागतात. केवळ लोकशाही किंवा समाजवादी संस्थात्मक रचनेतुन ही ध्येयें साध्य होत नाहीत. हा भारतापुरता तरी अनुभव आलेला आहे. आपल्या पंचवार्शिक योजनेतुन हया दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आला. परंतु आज समाजातील आर्थिक विशमता बेसुमार वाढली आहे. काही मुठभर लोकांच्या हातात बेसुमार पैसा व बहुसंख्य जनता दारिद्रय रेशेखाली असे आजचे

चित्र आहे. काळया पैशाचे वर्चस्व तर बेसुमार वाढले आहे. सामाजिक बाबतीतही पुनरूज्जीवनवादी विचारांना आज प्रतिश्ठा येऊ पाहत आहे. जात, धर्म याचे वर्चस्व समाजजीवनात वाढत आहे. स्त्रियांवरील अत्याचार, दलितांवरील अत्यावर याचेही प्रमाण वाढते आहे. आर्थिक दरी वाढते आहे. तसे गुन्हयांचे प्रमाण वाढत आहे. लोक अंधश्रध्द फोफावतात. या सर्वाचे कारण आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाला फार मोठया सामाजिक प्रबोधनाची गरज आहे लोकशिक्षणामार्फम हे प्रबोधन होते. शासनाच्या मार्फत सर्व होणार या स्वप्नाला मशगुल झालेल्या समाजात अरे लोकशिक्षण मागे पडते आहे. हा आपला गेल्या 30 वर्शाचा अनुभव आहे. संसद, विधानसभा, राजकीय पक्ष हे सर्वच लोकशाही प्रक्रीया एक कर्मकांड म्हणूनच राबवत आहेत. या प्रक्रियेमागे जी वैचारिक बैठक असायला हवी तिच अभाव आहे. देशातील वाढता भ्रष्टाचार, त्यागी वृत्तीचा अभाव, लोककल्याणकारी योजनापेक्षा पक्षीय आदेशानुसा आलेलं महत्व, व्यक्तिपुजा, समुहात राहुन काही घडविण्यापेक्षा 'मी' भोवती फिरणारी यंत्रणा यातुन घडत जाणा विचार त्यातुन निर्माण होणारी प्रवृत्ती याचे पडसाद राजकीय विचार यंत्रणेवर पडतातच लोकांची बदलत मानसिकता तरी पुर्ववत आणणे ही ही एक समस्या आहे या समस्येचे आव्हान कसे पेलणार.

सारांशः स्वातंत्र्यानंतर सत्तर वर्शात भारताने विविध क्षेत्रात देदिप्यमान कामगिरी केलेली असली तरीही देशापुढे व भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने आजही आहेत. ही आव्हाने गंभीर स्वरूपाची असुन, विशमतामुलक आहेत एकीकडे जगाच्या शर्यतीत धावण्याचे आव्हान आहे, तर दुसरीकडे प्रचंड मोठया लोकसंख्येला सोबत घेऊन पु जाण्याचे आव्हान आहे. लोकसंख्या आणि त्यातुन निर्माण झालेल्या अन्य समस्या भीशण असुन मानवकेंद्री विकासाचे मोठे आव्हान आपल्यासमोर आहे. स्फोटक पातळीवर पोहचलेली लोकसंख्या, प्रचंड गरिबी, गलिच्छपण ऊर्जा आणि इंधन क्षेत्रातील मोठी तुटं, शहरी लोकसंख्येमुळे उद्‌भवलेले प्रश्न पर्यावरणाचा ढासळलेला समतोल तसेच धर्म, प्रांत, भाशा आणि लिंगाधारीत भेदभाव, बेबनाव त्यामुळे सामाजिक ऐक्यावर होत असलेले गंभीर परिणा ही काही प्रमुख आव्हाने भारतीय लोकशाहीसमोर आहेत. भारताचा विचार केला असता. आपल्याला जाणवते क शतकानुशतके येथील समाज दैववादी असल्यामुळे प्रयोगशीलता नवसर्जनाला मर्यादा आल्या आहेत. परं प्रयोगशीलता हीच संस्कृती बनल्यास नवसर्जन होत राहते आणि तेच संपुर्ण समाजाला सुखवस्तुपणा दे तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झपाटयाने बदल घडत असुन, जगाबरोबर राहायचे असल्यास प्रयोगशिलता वाढविण्यास पर्या उरलेला नाही. अशा प्रकारे योग्य पर्यायांचा वापर केल्यास भारतीय लोकशाही या पुढील काळात आव्हाने पेलण्या समर्थ बनु शकेल. आव्हाने मोठी आहेत. परंतु त्यांचा स्वीकार करावाच लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सुचीः

1. प्रा.बाळ काबंळे, डॉ.एकनाथ खांदवे, भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन –2012
2. अरूण सारथी, भारतीय लोकशाही– शोध आणि आव्हाने, रविराज प्रकाशन
3. डॉ. रघुनाथ माशेलकर, भारतीय गणराज्यापुढील आव्हाने, दै.पुढारी लेख. 21 जाने.2018
4- https://ashwinibhalekar.blogpost.in
5- https://maharasteatimes .insiatimes.com

M.S.P. Mandal's

Shri Shivaji College, Parbhani

[Accredited by NAAC with 'A+' grade in Third Cycle (CGPA : 3.52)
UGC - College with Potential for Excellence]

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC - CPE Sponsored

One Day Interdisciplinary National Conference

organized by

Department of Political Science,

Shri Shivaji College, Parbhani

"The Present Scenario of Indian Democratic System : Challenges and Opportunities"

Saturday, 16th February 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. / Ms. / Mr. प्रा.रमेश एकनाथ भारूडकर

of कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि.बीड

has actively participated in UGC-CPE sponsored One-day Interdisciplinary National Level Conference on "The Present Scenario of Indian Democratic System: Challenges and Opportunities" organized by Department of Political Science, Shri Shivaji College, Parbhani on 16th February, 2019.

He / She presented a paper entitled

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

Dr. Balasaheb Jadhav	Dr. Vrushali Fuke	Dr. Rohidas Nitonde
Principal	Convenor	UGC-CPE Co-Ordinator

2018-19

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2018

SPECIAL ISSUE- 79

Political History of Peasant - Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M. N. Gulve

Principal,

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Women's Movement in Mahrashtra	Miss. Manisha Kurane	05
2	Working Class Feminism and Peasant Movements	Ms.Shivnanda Holkar & Prof. Kishor Kale	13
3	Peasant Movement in Maharashtra	Dr. G. S. Patil	17
4	Impact of Marxian View on Godavari Parulekar as A Maharashtrian Agrian Leaders	Dr. Devarshi Mukund Arvindrao	21
5	A Study of Dr. B. R. Ambedkar Contribution to Peasant & Workers Politics in Colonial Maharashtra	Baliram J. Paikrao	24
6	शेतकरी चळवळ: एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ.प्रशांत साबळे	29
7	महाराष्ट्रातील कामगार लढ्याचा प्रारंभ	प्रा.रामभाऊ काशीद	33
8	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ व सद्यस्थिती	प्रा.राजकुमार चाटे	37
9	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्थापित स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि कामगार उद्धार	आबासाहेब कसबे	40
10	का. श्रीपाद अमृत डांगे व कामगार चळवळ	अंगद पाटील	44
11	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा.आर.ई.भारूडकर	48
12	शेतकरी चळवळीचा उदय,विकास,भवितव्य व आव्हाने	डॉ.नामानंद साठे	51
13	का.दत्ता देशमुख यांचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	प्रा.वीरेंद्र धनशेट्टी व प्रा.जिजाभाऊ घुले	54
14	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	डॉ.जे.एस.ढवळे	58
15	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचाआढावा	प्रा.अविनाश फलके	60
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य	अनिल जामकर	64
17	कामगार चळवळ व आव्हाने	डॉ.आनंदकुमार करडे	67
18	शेतकरी संघटनेतील महिलांचा सहभाग – एक अभ्यास	प्रा. तानाजी जाधव	70
19	धरणे,विकास आणि धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाची समस्या	प्रा.कृष्णा पाटील	75
20	शेतकरी चळवळ व शेतकरी संघटना	डॉ.मधुकर साठे	79
21	सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळी आंदोलने	महेश घाडगे	83
22	विदर्भ व पश्चीम महाराष्ट्रातील शेतकरी आंदोलनांचा तौलनिक अभ्यास	डॉ.डी.एस.सावंत	88
23	कामगार चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा.आर.वाय.वाघमारे	97
24	महाराष्ट्राच्या शेतकरी चळवळीतील महत्त्वाचे नेतृत्व खा.राजू शेट्टी	डॉ.खंडेराव खळदकर	100
25	छ.शाहू काळातील शेतकी प्रदर्शनाचा इतिहास	डॉ.विकास सरनाईक	109
26	ब्रिटीशकालीन जमिनमहसूल व्यवस्था सावकारी व जमिनदारी व्यवस्थेला उपकारक	गणेश भामे	113
27	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतकरी चळवळीतील कार्य	डॉ.सुनिता कुरुडे	116
28	शेतकरी आत्महत्या:राजकारणाच्या साठमारीतील दुर्लक्षित घटक	डॉ.नितीन गायकवाड	121
29	खानदेशातील शेतकऱ्यांचे उठाव (स.१८१८ते स.१९४१)	डॉ.जे.डी.गोपाळ	124
30	मुंबईतील कामगार चळवळ	सागरकुमार जाधव	129
31	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	श्री.प्रवीण साळुंके व डॉ.चांगदेव बंडगर	136

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-201

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास

प्रा. आर. ई. भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी
ता. आष्टी जि. बीड
मो. ९६६५८८७१७७
ई मेल. bharudkarr@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांनी आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी संघटनात्मक चळवळ चालविली सर्वात आधी सक्रिय म्हणून शेतकरी चळवळ असल्याचे आजतरी स्पष्ट चित्र आहे. ब्रिटीश राजवटी पूर्वी महाराष्ट्रात शेती बाबत 'वतनदारी' पध्दतीचे प्रचलन होते. ही पध्दती लोकांच्या हिताची जरी नव्हती. तरू त्यापासून जनतेला त्रास नव्हता. १८१८ नंतर मराठी मुलखावर ब्रिटीशांनी आपली सत्ता प्रस्थापीत केली. मुंबई प्रांतात 'रयतवारी' जमीनधारना पध्दती करण्यात आली. मध्यप्रांतात 'मालगुजारी' जमीन धारणा पध्दती अस्तित्वात आली होती. मराठवाडा आणि वऱ्हाडामध्ये पारंपारीक वतनदारी पध्दती प्रचलीत होती. रयतवारी पध्दती मध्ये जनतेला प्रत्येक संबंध परकीय राज्यकर्त्यांशी जमीन महसुल भरण्याच्या निमित्ताने येत असे. मुंबई प्रांतात जमीन महसुलीचे (शेतसारा) दर वरचे-वर वाढविण्यात येऊ लागले. अवर्षन आणि अतिवृष्टी या संकटामुळे शेतकरी वर्ग बराच हैरान झाला होता. जमीन महसुल भरण्यासाठी शासनकर्ते मात्र सक्तीकरु लागले. अशा हालाकीच्या परिस्थिती मध्ये अल्पभूधारकांना सरकारी पैसा देण्यासाठी आपल्या जमीनी सावकारांकडे गहान टाकाव्या लागल्या. सावकार अवाजवी व्याज लावू लागले. जमीन मालक कर्ज बाजारी बनले. त्यावेळी लागू असलेल्या कायद्याच्या आधारे सावकारांच्या जप्त्या सुरु झाल्या. अणेकांच्या जमीनी सावकारांने बळकावील्या.

शेतकरी चळवळ उभारणीला अणेक कारणे घडली. त्यापैकी इंग्रजांनी आपल्या देशातील कारखान्यांसाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालासाठी भारतीय शेतकऱ्यांना त्यांची लागवड करण्यास प्रोत्साहीत केले. त्यांचा कारखानदारी साठी लागणारी नगदी पीके शेतकरी घेवू लागली. उस, कापुस, तंबाखू या पीकांच्या लागवडी खाली शेतकऱ्यांनी आपली अधीकाधिक जमीन आणली. कच्च्या मालाची खरेदी मुंबई शहरातील व्यापरी वर्ग करत असे त्यांच्या मार्फत कच्चा माल इंग्लंडला पाठविला जात असे. शेतकऱ्यांच्या निरक्षरतेचे आणि कर्जबाजारीपनाचा पुरेपुर फायदा व्यापाऱ्यांनी देखील घेतला. नगदी पीकांच्या लागवडी मुळे अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली. प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहासाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

शेतकरी चळवळीत समाजसुधारकांचे योगदान-

समाज सुधारकांनी आपल्या लिखाणात जनतेच्या कष्टप्रद अवस्थेचे वर्णन करुन शासनाला त्यांच्या विषयी दया, सहानुभुतीचे धोरण स्विकारण्याची विनंती केली. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथात शेतकऱ्यांचे शोषण करणाऱ्यांवर प्रखर टिका केली. म. फुलेंनी जनतेला संघटीत करण्यासाठी 'सत्यशोधक समाजा' ची स्थापणा १८७३ मध्ये केली. न्या. रानडे यांनी त्यांच्या लिखानात 'अनुकंपनीय अवस्थेतील' शेतकरी वर्गाच्या हलाखीची परीस्थिती स्पष्ट करुन शासनाने त्यांच्यासाठी ठोस उपाययोजना करावी यासाठी प्रयत्न केले. म.गांधी च्या राष्ट्रीय चळवळीमुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राजकीय जागृती निर्माण झाली. बिहार मधील १९१७ चंपारण्य

ISSN : 2348-7143
December-2018

जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचे आंदोलन यशस्वी झाले होते. त्याच सुमारास मुंबई प्रांतातील बार्डोली येथे 'शेतसारबंदी' चा सत्याग्रह सरदार पटेलांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वी झाला होता.

शेतकरी कामगार पक्ष -

सन १९४८ मध्ये केशवराव जेधे आणि त्यांचे काही सहकारी कॉंग्रेस मधून बाहेर पडले आणि त्यांनी 'शेतकरी कामगार पक्ष' स्थापन केला. महाराष्ट्रात या पक्षाकडून शेतकऱ्यांनी फार मोठ्या अपेक्षा केल्या परंतू या पक्षातील गटबाजीच्या राजकारणामुळे या पक्षाने विशेष काही कामगीरी बजावली नाही. शेतकऱ्यांचा त्या पक्षाबद्दल अल्पकाळातच भ्रमनिरास झाला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्र शासनाने शेतकऱ्यांच्या हिताच्या अनेक गोष्टी केल्या. त्यामुळे शेतकरी वर्ग कॉंग्रेसच्या पाठीशी उभा राहिला. कॉंग्रेस शासनाला आपले सरकार असे शेतकरी समजू लागले. त्यामुळे सरकारशी संघर्ष करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. त्याचा परिणाम असा झाला की, आपले हित जोपासन्यासाठी शेतकरी सतर्क झाला आणि तो संघटितही झाला त्यांचा एक मोठा प्रभावी दबावगट निर्माण झाला.

शेतकरी संघटनेची स्थापना -

सन १९७८ मध्ये 'शेतकरी संघटना' स्थापन झाली. पुर्वाश्रमीचे आंतरराष्ट्रीय टपाल खात्यातील श्री. शरद जोशी हे मुदतपुर्व निवृत्ती घेऊन भारतात परतले होते. भारतातील शेतकऱ्यांची दरिद्रि परिस्थिती कशी दूर करता येईल या दृष्टीने त्यांनी शेतकरी संघटना स्थापन केली. शरद जोशींचे मुख्यतः महाराष्ट्रातच कार्य आहे तरी त्यांना शेतकऱ्यांचे नेते म्हटले जावू लागले. महेंद्रसिंग टिकैतसारख्या शेतकरी नेत्यापेक्षा महाराष्ट्रातील शरद जोशी हे सर्व भारतात अधिक माहित आहेत. शरद जोशींना आपली शेतकरी संघटना वाढविण्यासाठी ग्रामीण नेतृत्वाची गरज होती आणि बागायतदार शेतकऱ्यांना आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी शेतकरी संघटनेची गरज होती. अशा परस्पर पूरक आवश्यकतेतून शेतकरी संघटनेचा उदय झाला. शेतकरी संघटना अशाप्रकारे शेतकरीवर्गाचे हितसंबंध सक्रियपणे जोपासण्यासाठी प्रत्यक्ष कार्यासाठी उतरली.

शेतकरी संघटनेची विचारप्रणाली आणि कार्यपध्दती -

शरद जोशी यांच्यामते, देशातील लहानमोठी शहरे म्हणजे 'इंडिया' आहे आणि ग्रामीण भाग व जनता 'भारत' आहे.'इंडिया' भारताचे सतत निर्दयीपणे शोषण करीत आहे, त्यांचे मत असे की, जे सुसंघटित असतात ते असंघटितांचे शोषण करतात. शेतकरी संघटना ही फक्त भाववाढ रोखण्यासाठी आंदोलन करणारी तात्पुरती संघटना नाही. या संघटनेला वैचारीक बैठक आहे. या संघटनेला भौतिकवादी दृष्टीकोन आहे. मार्क्सवादाशी मिळती जुळती हिची विचारधारा आहे. शेतकरी संघटनेची कार्यपध्दती मुख्यतः शासनावर दबाव आणून वेगवेगळ्या पिकांसाठी खर्चावर आधारीत किफायतीशीर भाव मिळणे ही आहे. किफायतीशीर किंमत येईल इतकाच माल बाजारात आणला पाहिजे. शेतकरी आंदोलनाचा हा एक अल्पकालीन प्रकार होय. शेतकरी संघटनेचे शेतकरी मजूरा बाबतचे मत अगदी स्पष्ट असे आहे की, शेतमजूर हा शोषीत घटक आहे. शेतकरी त्यांना कमी मजूरी देवून त्यांची पिळवनूक करतात.

सारांश -

आज ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांशी संबंधीत असणाऱ्या अनेक चळवळी सुरु झाल्या असल्यामुळे शेतकऱ्यांची या चळवळीची गती कमी झालेली दिसते. त्यामुळे तीची परिणाम कारकताही कमी झालेली आढळते. या संघटनेने राजकीय क्षेत्रात उतरायचे नाही असे ठरवून देखील संघटना कोणत्या तरी राजकीय पक्षाशी संबंध जोडते आणि निवडणूकीच्या बाजारात उतरते ही बाब संघटना आपल्या तत्वापासून दुर होत असल्याची चिन्हे

आहेत. निवडणूकीच्या काळात ही संघटना वेगवेगळ्या मतदार संघात आपला पाठिंबा देऊन उमेदवारांना विज बनविण्यात प्रयत्न करते ही बाब काही राजकीय पक्षांना निश्चित खटकते.

संदर्भग्रंथ सुची -

१. प्रा. के. आर. बंग, महाराष्ट्र शासन व राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २०१३
२. डॉ. एकनाथ खांदवे, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, पिअरसन प्रकाशन दिल्ली, २०१३
३. डॉ. सुनिल शिंदे, प्रा. सुरेश भालेराव, महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, एज्यूकेशनल पब्लिशर्स, २०१३
४. डॉ. सदानंद मोरे, शरद जोशी आणि शेतकरी चळवळ.

RESEARCH JOURNEY

Shri Chhatrapati Shikshan & Arogya Prasarak Mandal's

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar.

Two days Interdisciplinary Seminar on
"Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra"
(21st & 22nd December, 2018)
Sponsored by
Quality Improvement Programme
Savitribai Phule Pune University, Pune.

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr./ Mrs. /Prof. Dr. Bharudkar R. E.
of Arts, sci & com. college Ashti
has Resource Person / Chaired the season / participated / Presented a Research Paper entitled Maharashtratil setkari chalvalicha Rajkiya itihas. in State Level Interdisciplinary seminar on **"Political History of peasant- Workers Movements in Maharashtra"**.

Hence this is certified.

Dhananjay Jawalekar	**Nakul Khawale**	**Dr. Mohan Gulve**
Co-Convener	Convener	Principal
(Asst. Prof. in History)	(Asst. Prof. in Politics)	Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

2019-20

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 212 (B)

Women Empowerment

Through Entrepreneurship & Skill Development

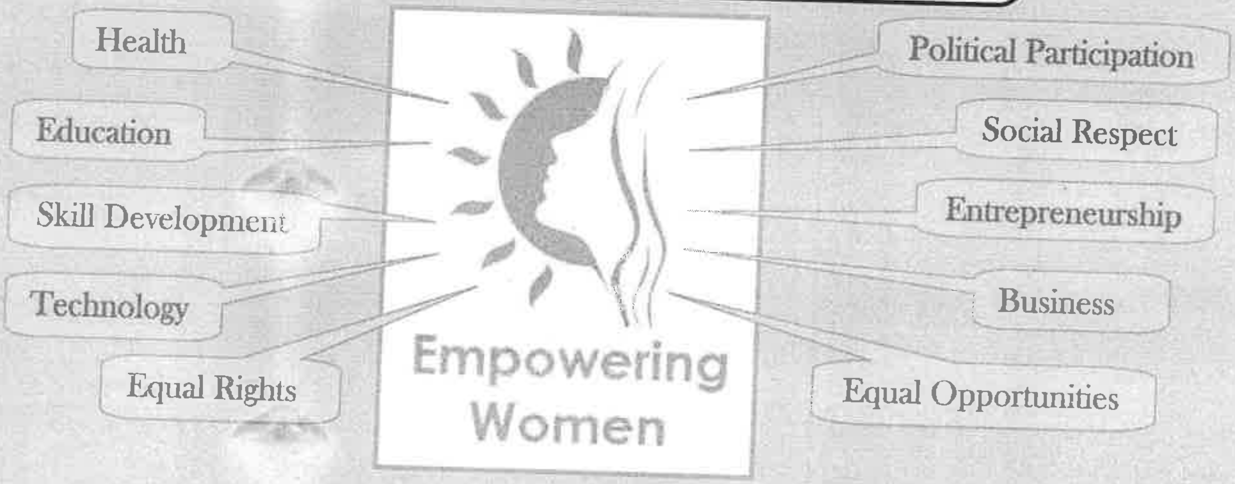

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Executive Editor:
Prof. Shubhangi Khude
Dr. Abhay Shinde
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

31	Women Empowerment through Skills Development	Niwrutti Nanwate & Prof. B.K.Bangar	123
32	Analysis of Women Participation in Indian Agriculture	Dr. Mangal Tekade	126
33	Challenges for Social Entrepreneurship	Prof. Amar Shaikh	130
34	Government Scheme for Women Skill Development	Mr. Sandip Aute	133
35	Women Empowerment : Need of the Time	Dr. Bharat Gugane & Dr. Subhash Savant	134
36	A Study of Women Empowerment in India	Dr. Pramod Nile	141
37	Financial Inclusion and Women Empowerment : A Key for Economic Development	Mr. Anchit Jhamb & Ms. Swati Aggarwal	143
38	Deserted Women Empowerment : A Need of Society	Dr. Gajanan Mudholkar	147
39	Challenges and Opportunities in Skill Devlopment Program for Women – With Special Reference of Sports	Dr. Prashant Meher	150
40	Adoption of Farm Women Regarding Health and Nutritional Practices	S. P. Dhoke' Y. B. Shambharkar & D. D. Aglawe	152
41	आजकी कामकाजी महिलाएँ और उनकी समस्याएँ	डॉ. मदिना शेख	153
42	महिला सक्षमीकरण की आवश्यकता	डॉ. गुलाबराव मंडलिक	157
43	साहित्य और समाज में महिला सशक्तीकरण विमर्श	प्रा. जयनुल्लाखान पठाण	160
44	कामकाजी नारी की समस्याएँ	प्रा. शुभांगी खुडे	164
45	महिला सशक्तीकरण और उनके अधिकार	डॉ. सखाराम वांढरे	167
46	कामकाजी महिलाओं की समस्या	प्रा. सुनिता बोंबे	170
47	महिला सशक्तीकरण और उनके लाभ	डॉ. राजाराम सोनटक्के	172
48	महिला सशक्तीकरण और महिला विकास	प्रा.रमेश भारूडकर	174
49	भारतीय कृषी उद्योग में महिला का योगदान तथा उसकी स्थिती	प्रा. ओमप्रकाश झंवर	178
50	महिला सशक्तीकरण : समाज की वास्तविकता और जरुरत	प्रा. सय्यद अफरोज	180
51	महिला सशक्तीकरण में स्वयंसहायता समूह की भूमिका	डॉ. संजय कांबळे	184
52	महिला सशक्तीकरण का इतिहास	एस. ई. भोसले	187
53	नारी सशक्तीकरण की रुकावटे और भारत सरकार की योजनाएँ	प्रा. श्रीमती एच. टी. पोटकुले	190
54	स्वयं सहायता समूहोंद्वारा महिलाओं का सशक्तीकरण : एक अध्ययन	डॉ. प्रमिला भगत	193
55	स्वयं सहायता समूह और महिला सशक्तीकरण	डॉ. राजेश गायधनी	198
56	महिला सशक्तीकरण	प्रा. पोपट जाधव	203
57	महिला सशक्तीकरण के लिए भारत की भूमिका	डॉ. व्ही. बी. गव्हाणे	207
58	कन्या की भ्रूणहत्या की पार्श्वभूमी और परिणाम	डॉ. एस. एस. कांबळे	210

REVIEW COPY

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019)
Special Issue : 212 (B)
Women Empowerment
ISSN : 2348-7143
January-2019

महिला सशक्तीकरण और महिला विकास

प्रा. भारूडकर रमेश एकनाथ
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
आष्टी ता आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना—

महिला सशक्तीकरण का अर्थ है महिलाओं की, आध्यात्मिक, राजनीतिक, सामाजिक या आर्थिक शक्तीमें वृध्दी करना। इसमे अक्सर सशक्तीकृत महिलाओं द्वारा अपनी क्षमता के दायरे मे विश्वास का निर्माण शामिल होता है। सशक्तीकरण संभवत: निम्नलिखित या इसी प्रकार की क्षमताओं को मिलाकर है: स्वयंद्वारा निर्णय लेने की शक्ती होना, उचित निर्णय लेने के लिए जानकारी तथा संसाधनो की उपलब्धता हो, कई विकल्प उपलब्ध होना जिनसे आप चुनाव कर सके, सामुहिक निर्णय लेने के मामलों मे अपनी बात बलपूर्वक रखने की समर्थता, बदलाव लाने की क्षमता पर सकारात्मक विचारों का होना, स्वयं की व्यक्तीगत या सामुहिक शक्ती बेहतर करने के लिए कौशल सीखने की क्षमता का होना.

सामाजिक एवं आर्थिक विकास के लिए महत्वपुर्ण महिला सशक्तीकरण को एक ऐसी प्रक्रिया के रूप मे परीभाषित किया जा सकता है जिसके द्वारा समाज में वित्तिय, मानवीय एवं बौध्दिक संसाधनों पर महिलाओं का नियंत्रण बढाया जा सके। किसी भी देश में महिलाओं के सशक्तीकरण को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक क्षेत्रों में उनकी भागीदारी के पैमाने से मापा जा सकते है। महिलाओं को सही मायनों में सशक्त तभी कहा जा सकता है जब महिलाओं का अपना महत्व, उनका अपने जीवन को नियंत्रित करने का अधिकार एवं उनकी समाज मे बदलाव लाने की क्षमता से संबंधित सभी उद्देश एक साथ पुरे हो रहे हो.

भारत मे महिलाओं की स्थिती —

भारत मे महिलाए शिक्षा, राजनीति, मीडिया, कला एवं संस्कृती, सेवा क्षेत्रों, विज्ञान एवं प्रोदयोगिकी आदी क्षेत्र मे भागीदारी करती है। भारत का संविधान सभी भारतीय महिलाओ की समानता की गारंटी देता है (धारा १४), राज्य द्वारा किसी के साथ लैंगिक आधार पर कोई भेदभाव नही करता (धारा १५(१), सबका अवसरो की समानता प्राप्त है (धारा १६), समान कार्य के लिए समान वेतन का प्रावधान है भारत मे महीला आन्दोलन ने १९७० के दशक के अंत मे जोर पकडा। महिला आन्दोलनकारी लिंगभेद, महिलाओ की संम्पत्ति एवं महिला साक्षरता जैसे मुद्दो पर एक हो गई। चुकी भारत मे महिलाओ पर अत्याचार की बढोतरी हो रही थी इसिलिए कई महिला समुह इसके खिलाफ एकजुट हो गए। भारतीय मुसलमान महिलाओ ने शरीअत कानुन के अंतर्गत महिलाओं के अधिकारो पर धार्मिक नेताओ की विवेचना पर सवाल खडे किए है एवं तिहरे तलाक की प्रथा की आलोंचना की है! १९९० के दशक में, विदेशी दानदाता एजेंसियो द्वारा अनुदान के फलस्वरूप महिलाओ पर केन्द्रित नए गैर सरकारी संस्थाएँ बनाना सम्भव हुआ! स्वय— सहायता समुहो एवं गैर सरकारी संस्थाओ जैसे की सेल्फ एम्प्लॉईड विमेंस असोशिएशन (सेवा) ने भारत मे महिलाओं के अधिकारो पर महती भूमिका निभाई है! स्थानीय आंदोलनो की नेताओ के रूप मे कई महिलाए उभरी है! उदाहरण के लिए, नर्मदा बचाओ आन्दोलन की मेधा पाटकर।

राष्ट्रीय महिला सशक्तीकरण नीति (२००१) —

लिंग समानता का सिध्दांत भारतीय संविधान की प्रस्तावना मौलिक अधिकारो, मौलिक कर्तव्यो और नीति निर्देशक सिध्दांतो मे प्रतिपादीत है! संविधान महिलोओं को न केवल समानता का दर्जा प्रदान करता है

अपितु राज्य को महिलाओ के पक्ष मे सकारात्मक भेदभाव के उपाय करने की शक्ती भी प्रदान करता है। लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था के ढांचे के अंतगर्त हमारे कानुनो, विकास संबंधी नीतियो, योजनाओ और कार्यक्रमो मे विभक्त क्षेत्रो मे महिलाओ की उन्नति को उद्देश बनाया गया है। पांचवी पंचवार्षिक योजना (१९७४--७८) से महिलाओ से जुडे मुदो के प्रति कल्याण के बजाय विकास का दृष्टिकोन अपनाया जा रहा है। हाल के वर्षो मे, महिलाओं की स्थिती को अभिनिश्चित करने मे महिला सशक्तीकरण को मुद्दे के रूप मे माना गया है। महिलायो के अधिकारो एवं कानुनी हकों की रक्षा के लिए वर्ष १९९० मे संसद के एक अधिनियम द्वारा राष्ट्रिय महिला आयोग की स्थापना की गई। भारतीय संविधान मे ७३ वे और ७४ वे संशोधनो (१९९३) के माध्यम से महिलाओं के लिए पंचायतो और नगर पालिकाओं के स्थानीय निकायों मे सीटो मे आरक्षण का प्रावधान किया गया है जो स्थानीय स्तरो पर निर्णय लेने की प्रक्रीया मे उनकी भागीधारी के लिए एक मजबुत आधार प्रदान करता है।

महिला सशक्तीकरण की वास्तविक स्थिती –

हालाकि महिलाए दुनिया की आबादी के कुल प्रतिशत का लगभग आधा हिस्सा है, लेकीन फिर भी दुनिया के अधिकांश विकसनशील देशो मे वे अपने अधिकारो से वंचित है। खास तौर पर उत्तरी एवं पुर्वी एशियाई तथा अफ्रिकी देशो मे महिलाए प्रचलित लैंगिक भेदभाव की वजह से अभावग्रस्त जीवन जीने को मजबुर है।

ग्रामिण –शहरी विभाजन –

ग्रामिण क्षेत्रो मे महिलाओ की स्थिती शहरी क्षेत्रो मे रहने वाली महिलाओं की तुलना मे ज्यादा दयनीय है। यह सर्वविदित है की महिलाए पुरूषो के समकक्ष समान अधिकार से वंचित है और विकास के लिए महत्वपुर्ण संसाधनो के उत्पादन मे भी उनका योगदान एवं भागदारी कम होने की वजह से वे शक्तीहीन बन रहने को मजबुर है। इसिलिए हमे यदी महिला सशक्तीकरण के लक्ष्य को सम्रगता से प्राप्त करना है तो महिलाओ को पुरूषो के साथ सक्रीय भागीदार बनाना होगा। किसी भी समाज मे आधुनिकीकरण के प्रयासो से सफल बनाने के लिए महिलाओ को विकास की मुख्य धारा मे शामिल करना जरूरी है। खासकर हमे ग्रामीण समाज मे पुरूषो के प्रति पक्षपाती हुए बिना महिलाओ एवं परूषो को समान अवसर उपलब्ध कराना होगा।

महिला सशक्तीकरण की आवश्यकता–

महिला सशक्तीकरण के बिना हम अन्याय, लिंगभेद और असमानताओ को दुर नही कर सकते। अगर महिलाए सशक्त नही है तो उन्हे जीवन मे सुरक्षा और संरक्षण का आनंद प्राप्त नही हो सकता। इससे उन्हे कार्य करने के लिए सुरक्षित वातावरण प्राप्त होता है। महिलाओं के शोषण और उत्पीडन के खिलाफ सशक्तीकरण एक शक्तीशाली औजार के रूप मे कार्य करता है। यह महिलाओ के लिए पर्याप्त कानुनी संरक्षण प्रदान करने का एक बडा साधन है। अगर महिलाओ को रोजगार प्रदान नही किया गया तो वैश्विक अर्थव्यवस्था पर प्रतिकुल प्रभाव पडेगा क्योकी महिलाए दुनिया की आबादी का एक विशाल हिस्सा है। महिलाए बेहद रचनात्मक और बुध्दिमान होती है और इसी वजह से सामाजिक – आर्थिक गतिविधियो मे उनका योगदान प्राप्त करना जरूरी है। एक न्यायसंगत एवं प्रगतिशील समाज के लिए महिलाओ को कार्य के समान अवसर प्रदान किए जाने की आवश्यकता है।

Review Copy

महिला सशक्तीकरण के लाभ –

महिलाओ को एक सार्थक एवं उद्देशपुर्ण जीवन जीने का आत्मविश्वास दिलाने को ही सही मायनो मे महिला सशक्तीकरण कहते है। यह दुसरो पर उनकी निर्भरता समाप्त करते हुए उन्हे अपने आप मे ही सबल बनाने का प्रयास है।

- महिला सशक्तीकरण महिलाओ को गरिमा और स्वतंत्रता के साथ अपने जीवन का नेतृत्व करने में सक्षम बनाता है।
- यह उनका आत्मसम्मान बढाता है। इसकी वजह से उन्हे एक अलग पहचान मिलती है।
- वे समाज मे सम्मानित पदो को प्राप्त करने मे कामयाब होती है। वे समाज के कल्याण के लिए सार्थक योगदान दे सकती है।
- महिलाए वित्तीय रूप से आत्मनिर्भर होती है और इस वजह से अपनी इच्छाओ एवं आवश्यकताओ के अनुरूप खर्च कर पाती है।
- महिलाए सक्षम नागरिक बनती है और देश के सकल घरेलु उत्पाद को बढाने मे सहयोग कर पाती है। वे देश के संसाधनो मे उचित एवं न्यायसंगत हिस्सा प्राप्त करने मे कामयाब होती है।

महिला सशक्तीकरण के साधन –

शिक्षा–

उचित और पर्याप्त शिक्षा के बिना, महिलाओ को सशक्त व्यक्तित्वो मे परिवर्तित नही किया जा सकता। उन्हे उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रोत्साहित किया जाना चाहिए ताकी वे एक ज्ञानवान समाज के निर्माण मे महत्वपुर्ण योगदान दे सके।

संचार कौशल –

प्रभावी संचार कौशल के विकास के बिना, महिलाए अपनी आवाज बुलंद नही कर सकती। सफल होने के लिए उनका प्रभावी ढंग से संवाद कर पाना उनके लिए जरूरी है। एक परिवार, टीम या कंपनी को प्रभावी ढंग से नियंत्रित करने के लिए, नेताओ के रूप मे, उन्हे लोगो को अपनी बात समझाने की आवश्यकता है।

इंटरनेट की शक्ती –

इंटरनेट की उपलब्धता ने महिलाओं के सामाजिक संपर्क के दायरे मे वृध्दी करने के साथ ही उनके ज्ञान एवं जागरूकता का भी विकास किया है। दुनिया भर मे फैले इंटरनेट ने महिलाओं से संबंधित सभी वर्ज्य, मिथको और उनके बारे मे प्रचलित गलत धारणाओं को समाप्त कर दिया है।

निष्कर्ष –

महिला सशक्तीकरण द्वारा समाज और दुनिया को रहने के लिए एक बेहतर जगह बनाने मे मदत मिलती है और साथ ही यह समावेशी भागीदारी के रास्ते पर आगे चलने मे सहायता करता है। इसका मतलब यह है की ऐसे परिवार एवं संगठन की खुशियो मे वृध्दी होती है जहा महिलाओं का प्रभाव होता है। दुनिया भर मे समकालिन समाजो मे समाजिक एवं और आर्थिक विकास के मोर्चो पर परिवर्तन की प्रमुख प्रक्रियाए चल रही है। हालाकी इन प्रक्रियाओं को संतुलित तरीके से लागु नही किया जा सका है और इस वजह से पुरी दुनिया मे लैंगिक असमानता बढ रही है और ईस वजह से महिलाए सबसे ज्यादा पीडित है। इस स्थिती ने

Review Copy

ISSN : 2348-7143
January-2019

महिला सशक्तीकरण की गती को प्रतिकुल रूप से प्रभावित किया है। इसिलिए, हमे एक पुरी तरह से बदले हुए समाज की आवश्यकता है जिसमे महिलाओं को विकास के समान अवसर प्रदान किए जा सके ताकी वे पुरूष समक्षको के साथ व्यापक रूप से समाज के विकास के लिए जरूरी सभी कारकों मे समान रूप से अपना योगदान दे सके।

संदर्भ ग्रंथ सुची –

१. डॉ. सीता गुर्जर, महिला सशक्तीकरण (नीति कानुन एवं योजनाए), हिमांशू पब्लिकेशन, नई दिल्ली.

२. डॉ. मंजु शुक्ला, महिला साक्षरता एवं सशक्तीकरण, भारत प्रकाशन लखनऊ, २०११

३. डॉ. भगवती स्वामी व डॉ. सविता किशोर, महिला सशक्तीकरण क्यों और कैसे, आर बी एस ए पब्लिशर्स जयपुर,२००८

४. प्रो. प्रोमिला कपुर, स्त्री शिक्षा एक मुल्यांकन, हरी प्रकाशन दिल्ली. २०१२

५. सुधा सिंह, स्त्री अस्मिता और अंतराष्ट्रीय महिला दिवस, योजना पत्रिका, योजनाभवन नई दिल्ली, मार्च २०१३

Review Copy

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC at B" Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Two-Day National Seminar on 'Women Empowerment through Entrepreneurship and Skill Development'

3rd & 4th January 2020

: Sponsored by :

National Commission for Women, New Delhi

Certificate

This is to certify that

प्रा. भारुडकर रमेश एकनाथ

From

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

Participated and
Presented a paper entitled
महिला सशक्तीकरण और महिला विकास
in Two Day National Seminar on
'Women Empowerment Through Entrepreneurship and Skill Development'
organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC),
Arts, Commerce and Science College, Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed (M.S.)
on 3rd & 4th January 2020

Prof. Niwrutti Nanwate	Prof. Shubhangi Khude	Dr. S. R. Nimbore
Coordinator, IQAC	Convener	Principal

2019-20

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue – 209

NAAC : Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education

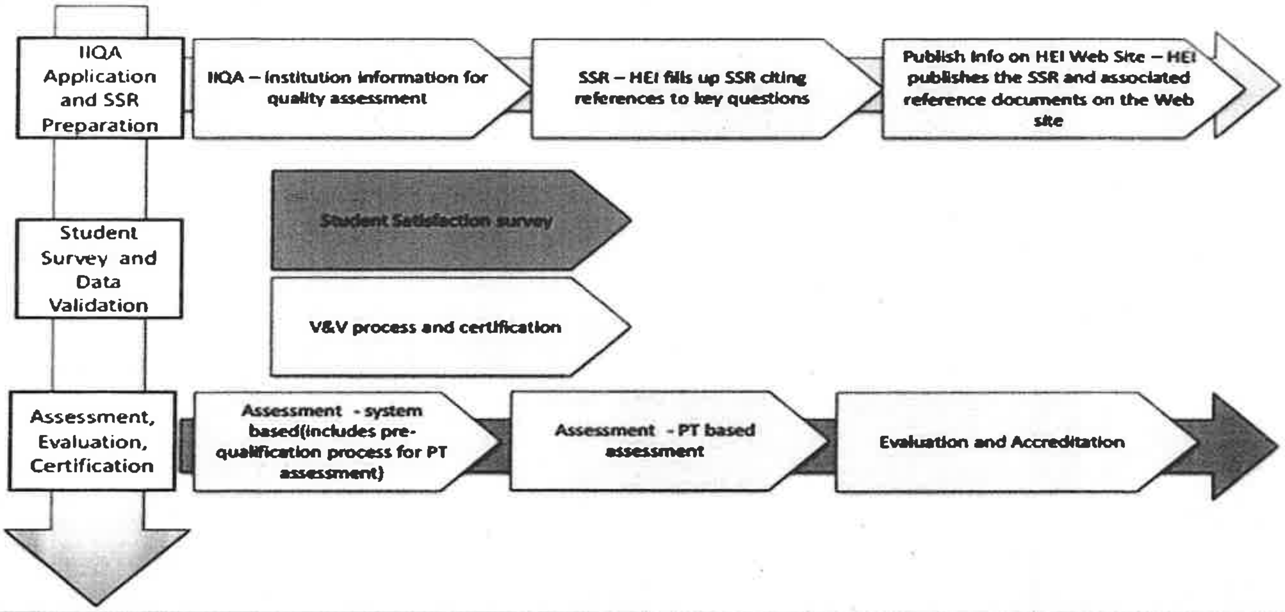

Guest Editor :
Prin. Dr. H. G. Vidhate
Principal,
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Executive Editor:
Dr. B. S. Khaire
Co-ordinator, IQAC
A.D. Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

31	Improving Higher Educational Management through Good Governance **Dr. G. M. Pathare**	136
32	Information Communication Technology in Higher Education **Dr. H. G.Vidhate**	140
33	Role of Social and Ethical Values in Indian Education System **Dr.Sopan Nimbore**	143
34	Leaders and Managers : Essential Skills Required within Higher Education **Mr. Ajay Dhonde, Mr. Vishwajeet Vidhate**	147
35	The Role and Benefits of Using ICT in Teaching Learning Process **Mr. K. A. Salunke, Dr. P. P. Gaike**	151
36	Importance of Intellectual Property Rights **Dattatray Mundhe**	155
37	The Role of ICT in Teaching-Learning and Evaluation System **Dr.Mangal Tekade**	158
38	The Role of ICT in Higher Education **Prof. Pathan Jainullakhan**	162
39	Role of ICT in Teaching – Learning & Evaluation. **Prof. Shubhangi Khude**	165
40	Role of Leadership and Management in Higher Education **Prof. M. C. Talware**	167
41	To Study the Role of Quality Improvement Strategies by the Institution in Higher Education **Sonaji V. Gayakwad, S. V. Lamture, Satish B. Maulage, P. R. Khakre**	170
42	Role of ICT in Teaching -Learning and Evaluation:-- **Suman A. Khedkar**	175
43	Role of Leadership and Management Theoris in Higher Education **Mr. Yaser Mohammed Ali Alashaf, Dr. H. G. Vidhate**	179
44	Ethics and Value Based Education is The Need of The Day in Higher Education **Dr. Rama Pande**	184
46	Ethical Values in Higher Education **Dr. Donglikar Chetana**	187

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

Impact of New Guideline of NAAC on Educational Institute

Dr. Suhas Gopane
Vice Principal and Assistant
Professor Department of Commerce

Prof. Ramesh Bharudkar
Head, Assistant Professor,
Department of Political Science
Adv. B. D. Hambarde College, Ashti Dist. Beed (M.S)

Abstract:

Recently the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) have revised the Assessment and Accreditation Process launched in July 2017. The Higher Education Institutions (HEIs) will now be assessed with the new process whose online submission has started from 9th November 2017. The NAAC has been set up to assess their performance vis-a-vis set parameters through introspection and a process that provides space for participation of the institution. The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) conducts assessment and accreditation of Higher Educational Institutions (HEI) such as colleges, universities or other recognized institutions to derive an understanding of the _Quality Status' of the institution. The present study depends on secondary data. The prime objectives of the study to highlight the New Guideline of National Assessment and Accreditation Council and to impact of NAAC new guideline on educational institute.

Keyword: New Guideline of NAAC. Statistical Data. Revised Framework (RAF)

Introduction:

The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) Bengaluru, launched the Revised Accreditation Framework (RAF) In July, 2017 for assessment and accreditation of colleges and universities across India. The basic difference between the old and the RAF is the methodology we needed to apply. In the old framework the process was completely paper based whereas in RAF, it is completely online (paperless). In the new expanding digital age, NAAC has changed its policies and procedures of assessment and accreditation. Earlier it was peer-reviewed subjective evaluation and accreditation. In the RAF along with peer-reviewed evaluation online data verification and validation (DVV) has been made an integral part of accreditation process. The student satisfaction survey (SSS) is also an online event. Looking at the emerging scenario the role of information and communication technology (ICT) is to be redefined. In fact in designing its core values, NAAC has included 'Integration of ICT in the academic and administrative process' as the fourth core value. The extent of penetration of ICT in the teaching-learning and administrative processes of an institution is valued greatly in the revised accreditation framework. In the nutshell because of this new approach, the process has become transparent, scalable and robust.

Review of Literature:

Mangnale (2011) investigated in his study "The role of Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in quality management in education in Maharashtra state of India" the findings revealed that institutions were confidently provided academic activity reflecting their goals and objectives with highly qualified faculty through an eclectic approach with the support of research with

ISSN : 2348-7143
December-2019

ample focus on library and community services. **Malik (2013)** evaluated various aspects of IQAC in his study entitled "Making IQACs Operational" such as number of operating IQACs, IQAC for students and administrative staff members, composition of IQACs, regularity and frequency of IQAC meetings, time duration of meetings, training for members, type of decisions taken and their implementation. 44 institutions of Higher Education in Haryana were taken as sample.

Objectives:

The following objectives of the research paper.

- To Highlight the New Guideline of National Assessment and Accreditation Council.
- To impact of NAAC new guideline on educational institute.

Research Methodology:

The study is based on secondary data. Data have been collected from Internet, Books, Journals, Magazines, Articles, NAAC web sites and so on.

Revised Assessment and Accreditation (A&A) Framework

The Revised Assessment and Accreditation Framework is launched in July 2017. It represents an explicit Paradigm Shift making it ICT enabled, objective, transparent, scalable and robust. The Shift is:

- from qualitative peer judgement to data based quantitative indicator evaluation with increased objectivity and transparency
- towards extensive use of ICT confirming scalability and robustness
- in terms of simplification of the process drastic reduction in number of questions, size of the report, visit days, and so on
- in terms of boosting benchmarking as quality improvement tool. This has been attempted through comparison of NAAC indicators with other international QA frameworks
- introducing Pre-qualifier for peer team visit, as 30% of system generated score
- introducing System Generated Scores (SGS) with combination of online evaluation (about 70%) and peer judgement (about 30%)
- in introducing the element of third party validation of data
- in providing appropriate differences in the metrics, weightages and benchmarks to universities, autonomous colleges and affiliated/constituent colleges
- in revising several metrics to bring in enhanced participation of students and alumni in the assessment process

New Changes Submission of AQAR:

The Higher Education institutions which are submitting the Annual Quality Assurance Report (AQAR) from July 2018 onwards may use the revised format, with effect from 1st July 2018. However, if the institutions have already prepared the AQAR in the old format (in MS word format) it shall be accepted for the next six months (i.e., up to end of the December 2018). Institutions should note that AQAR needs to be submitted in the new format only for the Academic year 2018–19. We will be updating the NAAC updates as they happen on these topics. Following are the recent changes in the AQAR submission:

1. AQAR of the preceding academic year need to be submitted to the NAAC within six months i.e. the institutions should submit the AQAR before 31st December of every year.

2. Once the AQAR is submitted online by the Institution, the e-acknowledgement copy will be sent to the institution by the system itself. Institutions can view the AQAR report in the portal, and the .pdf Version of the AQAR may be downloaded from the NAAC web portal.
3. The login id for the online submission for AQAR submission will be the e-mail id used for the IIQA. The IT unit of NAAC is preparing the user manual for the online submission of AQAR.
4. The Institutions may be advised to make a tab of NAAC in the Institutional website for keeping the records/files of NAAC. Peer Team Report, AQAR, Certificate of NAAC and Accreditation outcome documents. All data related to NAAC can be put on this NAAC tab.

HEIs Assessment and Accreditation under Revised Accreditation Framework (RAF)

SSRs Received under RAF	No. of IIQA Received	No. of IIQA Rejected	No. of IIQA Accepted	No. of IIQA not filled SSRs
01/06/2017 to 05/04/2019	2112	102	2010	551

Status of Self Study Report Received under RAF:

No. of SSRs Received	Under A & A Process	Total Result Declared
1459	440	1019

Total Grades (A++ to D) under RAF April 2019

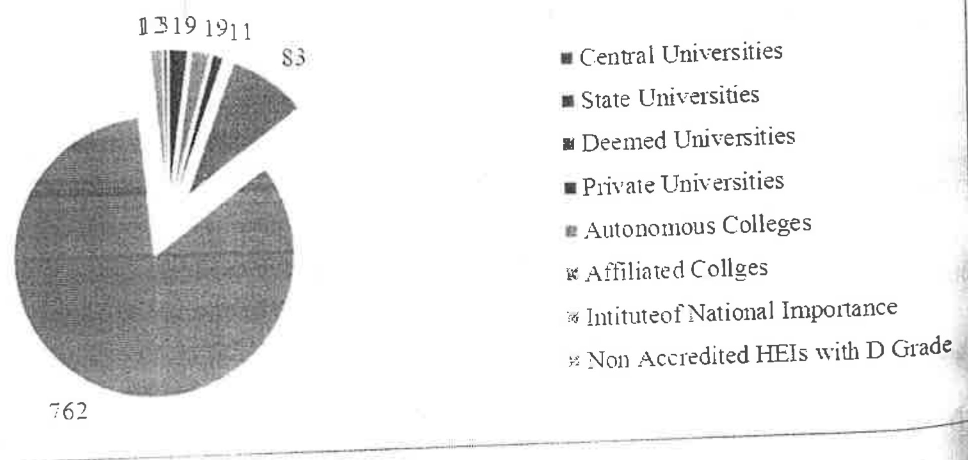

Conclusion:

National Assessment and Accreditation Council (NAAC) have revised the Assessment and Accreditation Process launched in July 2017. As per revised assessment and accreditation framework, maximum data is collected through online portal. Assessment is purely objectives and it may affect the grading of colleges. The said framework is designed to promote student oriented higher education, innovative practices, research culture and academic excellence.

References:

1. Bharat Kangude (2018) Role of ICT in the Assessment and Accreditation inder Revised Accreditation Framework. RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal.p.p.5-7.
2. Mahesh Jadhav (2019) An Analysis of NAAC Assessment & Accreditation Procedure with Special Reference to Criteria V Student Support & Progression. RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal.p.p.34-37.
3. NAAC Manual for Self-study Report Affiliated Colleges.
4. http://www.naac.gov.in/images/docs/STATISTICS/RAF-Statistics2018-19.pdf
5. http://www.naac.gov.in/images/docs/STATISTICS/RAF-Statistics2018-19.pdf
6. http://www.naac.gov.in/docs/Revised%20Accreditation%20Framework%20(RAF).pdf
7. https://www.academia.edu/36061979/NAAC_Revised_Assessment_and_Accreditation_Process_at_a_Glance

National Assessment and Accreditation Council Bengaluru

and

Anand Charitable Sanstha Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS)

NAAC 'A' Grade (3.11 CGPA) **Organized** ISO 9001:2015 Certified.

National Seminar

On

NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education.

Certificate

This is to certify that Dr. / Mr./ Mrs. Bharudkar R.E of Adv. B.D. Hambarde college Ashti has participated / presented a paper entitled Impact of New Guideline of NAAC on Educational Institute in Two- Day National Seminar During 20th & 21st Dec. 2019 On NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education organized by IQAC, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS).

Place : Kada
Date : 21/12/2019

Dr. B. S. Khaire
Convener

Prin. Dr. H. G. Vidhate
Chief Organizer

2019-20

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

September - 2019 SPECIAL ISSUE -193 (B)

Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Associate Editor :
Prof. Niwrutti Nanwate
Head, Department of Economics
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Executive Editor :
Dr. Abhay Shinde
Co-ordinator, IQAC
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

RESEARCH JOURNEY

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Recommendation for Improving Quality of Indian Higher Education	Dr. D. K. Khokle	05
2	Assessment and Accreditation Benefits to Higher Education Institutions	Dr.Bhimrao Mankare	08
3	Skill Based Learning: Necessity for Employability	Dr. Manisha Kotgire	11
4	ICT Based Teaching and Learning in Education	Dr. N.B. Kale	14
5	Role of NAAC in Higher Education to Enhance Quality Education	Dr. Sanjay Sawate	17
6	The Role of Governance Leadership and Management in the Process of NAAC	Prof. Sunil Mhankale	24
7	Best Practices of Library: Key to Better Performance in NAAC	Dr. Anuja Kastikar	27
8	Role of ICT Teaching in Quality Improvement	Dr. Gorakhnath Phasale	30
9	Challenges Facing NAAC in Rural Area	Prof. Rupesh Wankhade	37
10	Skill Development for Employments in India	Dr. Prakash Rodiya	40
11	Revised Process of Assessment and Accreditation of Affiliated Colleges by NAAC-A Step towards Quality Enhancement	Dr. Shivaji Pawar	44
12	Role of Students and Teachers in Teaching Learning	Niwrutti Nanwate	48
13	Institutional Best Practices Enrich Students, Community and Nation	Dr.G S Bhopalkar, Dr.B S Waghmare	52
14	Information Communication Technology in Higher Education	Dr. Madan Shelke	56
15	Operational Function of IQAC	Dr. Sakharam Wandhare	59
16	Scenario of Present Education System of India	Prof. Anant Khose	63
17	Role of ICT in Higher Education for the 21st Century	Prof. Ramesh Bharudkar	68
18	Quality Assurance in the Regualar Working Process of College	Dr. Rajaram Sontakke	71
19	Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India	Prof. Shubhangi Khude	73
20	Role of IQAC in Higher Educational Institute	Prof. Pathan Jainullakhan, Md. Hayatkhan	75
21	Role of Internal Quality Assurance Cell (IQAC)	Prin. Dr. Sharda Molawane	77
22	NAAC Assessment : A Boost for Higher Education	V. S. Suryawanshi & V. S. Shinde	80
23	Use in ICT Based Teaching and Learning	Prof. Jawahar Chaudhari	84
24	Impact of NAAC on College Library Development	S. A. Mutkule	88
25	ICT Education : Its Benefits and Difficulties	Dr. B. M. Chavan.	93
26	Strategies for Evaluating Teaching Quality	Dr. Mangesh Shirsath	98
27	Teaching and Learning with Technology : Effectiveness of ICT	Dr. S. N. Waghule	101
28	Skill India : Mission towards Employment's	Dr. S. V. Panchagalle & Dr. R. D.Gaikwad	106
29	Naac Accredatation	Mr. Pratap Ranshing	110
30	Higher Education – A Value Building!	Mr.M.B.Gaikwad	113
31	Higher Education in India : Issues and Challenges	Krushna Kamble	116

ISSN : 2348-7143
September-2019

Role of ICT in Higher Education for the 21st Century

Prof. Ramesh Eknath Bharudkar
Dept of Political Science
Arts, Commerce & Science College Ashti Tq-Ashti Dist beed

Introduction:-

Today's age of 21st Century and it is also the age of information and technology (IT). Every aspects of life are related to science and technology. Huge flow of information is emerging in all fields throughout the world. Now information and technology is popularly using in educational field for making teaching learning process successful and interesting for students and teacher both. In 1998, UNESCO World Education report refers about student and teachers must have sufficient access to improve digital technology and the internet in their classroom, schools, teacher educational institutions. Teachers must have the knowledge and skills to use new digital tools to help all students achieve high academic standard. The quality of professional development of teacher education depends on the extent of ICT integration in teacher education programmer. According to UNESCO (2002) "ICT is a scientific, technological and engineering discipline and management technique used in handling information, its application and association with social, economic and cultural matters". Teachers are at the core of any living society. Technologies play an important role in training programmer of teachers. Students" accesses knowledge and information through TV, digital media, cable network, internet and social media i.e. Facebook, Twitter, Whatsapp, Linkedinn, Igo, Line, Wechat etc. ICT is very important for Preservice teacher education programme in the 21st Century. Without proper knowledge of ICT teacher cannot perform in his/her class room and it could not be said to be a complete one. Need and Significance of the study:- The scenario of the classroom is changing. There is a technological gap between the progress of the society and instructional activities of the teacher in the classroom. If we see in our society on the one hand technology has revolutionized our society and on the other hand the teaching learning activities at school level have remained so far away from technology. In our classroom the knowledge is imparted by the teacher in an ancient way, a teacher centric mode which is most of the time boring and not to gain interest to the student. But present 21st Century's education is student centric education. Students learn from multi sources and for this reason use of ICT& Multimedia is very much essential in educational field and simultaneously teachers knowledge of ICT and Multimedia also required. So present study has great need and significance because this study shows roles of ICT teachers" education. Role of ICT in 21st Century's Teacher Education 3 Objective of the study:- The objective of the present study is – To find out the roles of ICT in 21st Century's Teacher Education. Methodology:- This present study is based on secondary sources like books, Articles, Journals, Thesis, University News, Expert opinion and websites etc. The method used is Descriptive Analytic method. Why do we use ICT in teacher Education? The classroom is now changing its look from the traditional one i. e. from one way to two way communication. Now teachers as well as students participate in classroom discussion. Now Education is based on child centric education. So the teacher should prepare to cope up with different technology for using them in the classroom for making teaching learning interested. For effective implementation of certain studentcentric methodologies such as project-based learning which puts the students in the role of active researches and technology becomes the appropriate tool. ICT has enabled better and swifter communication; presentation of ideas more effective and relevant way. It is an effective tool for information acquiring-thus students are encouraged to look for information from multiple sources and they are now more informed then before. So for this reason ICT is very

ISSN : 2348-7143
September-2019

much necessary for Teacher Education. Recent Trends in Teacher Education:- Based on various changing needs of our society now emphasis is also given to the various educational theory and educational practices. According to these theories and practices changes are also undergo in teacher education also. It is natural that teacher education must include new technology. Teachers should also know the right attitudes and values, besides being proficient in skills related to teaching. As we know the minimum requirement of any training programme is that it should help the trainee to acquire the basic skills and competencies of a good teacher. Now-a-days new trends in teacher education are Inter-disciplinary Approach, Correspondence courses, orientation courses etc. Simulated Teaching, Micro Teaching, Programmed Instruction, Team Teaching are also used in teacher education. Now-a-day Action Research also implemented in Teacher Education. ICT acts as the gateway to the world of information and helps teachers to be updated. It creates awareness of innovative trends in instructional methodologies, evaluation mechanism etc. for professional development. Different Strategies for applying ICT in Teacher Education:- i) Providing adequate infrastructure and technical support. ii) Applying ICT in all subjects. iii) Applying new Pre-service teacher Education curriculum. iv) By using application software, using multimedia, Internet e-mail, communities, understanding system software. 4 Baishakhi Bhattacharjee and Kamal Deb Role of ICT in 21st Century's Teacher Education:- ICT helps teachers in both pre-service and in-Service teachers training. ICT helps teachers to interact with students. It helps them in preparation their teaching, provide feedback. ICT also helps teachers to access with institutions and Universities, NCERT, NAAC NCTE and UGC etc. It also helps in effective use of ICT software and hardware for teaching – learning process. It helps in improve Teaching skill, helps in innovative Teaching. It helps in effectiveness of classroom. It also helps in improving professional Development and Educational management as well as enhances Active Learning of teacher Trainees. It is now replacing the ancient technology. As we know now-a day"s students are always have competitive mind. So teacher must have the knowledge of the subject. This can be done through ICT. ICT helps teachers in preparation for teaching. In order to introduce ICT in pre-service teacher education different methods and strategies are applied. Different tools are used such as word processing, Database, Spreadsheet etc. Various technology based plans are used to help the teachers for their practice teaching. ICT prepares teacher for the use of their skills in the real classroom situation and also make students for their future occupation and social life. ICT used as an „assisting tool" for example while making assignments, communicating, collecting data & documentation, and conducting research. Typically, ICT is used independently from the subject matter. ICT as a medium for teaching and learning. It is a tool for teaching and learning itself, the medium through which teachers can teach and learners can learn. It appears in many different forms, such as drill and practice exercises, in simulations and educational networks. ICT as a popular tool for organization and management in Institutions. Teachers must provide technological support to learn using motion picture, animation, simulation training which helped student teachers to give model presentation. If the teacher is highly equipped with technology, the student will also be equipped with technology. It removes the traditional method of teaching and prepare teacher to apply modern method of teaching. ICT is plays an important role in student evaluation. ICT is store house of educational institution because all educational information can safely store through ICT. ICT helps Teacher to communicate properly with their students. So ICT bridge the gap between teacher and students. ICT helps Teacher to pass information to students within a very little time. ICT helps Teacher to design educational environment. ICT helps Teacher to identify creative child in educational institute. Role of ICT in 21st Century's Teacher Education 5 ICT helps Teacher to motivate students and growing interest in learning. ICT helps Teacher for organizational preconditions (vision, policy and culture). It is also helps Teacher for their

ISSN : 2348-7143
September-2019

personnel support (knowledge, attitude, skills). ICT helpful for technical preconditions (infrastructure). ICT helpful for designed learning situations which are needed for both vocational education and the training of future teachers (in the teacher training institutes). Teacher training institutes can develop their curriculum using ICT. With the help of ICT Teacher training institutes can develop communication network. Teachers learn most from their own networks (learning from others) with the help of ICT. Conclusion:- Teaching occupies an honorable position in the society. ICT helps the teacher to update the new knowledge, skills to use the new digital tools and resources. By using and acquire the knowledge of ICT, student teacher will become effective teachers. ICT is one of the major factors for producing the rapid changes in our society. It can change the nature of education and roles of students and teacher in teaching learning process. Teachers in India now started using technology in the class room. Laptops, LCD projector, Desktop, EDUCOM, Smart classes, Memory sticks are becoming the common media for teacher education institutions. So we should use information & communication Technology in Teacher Education in 21st Century as because now teachers only can create a bright future for students.

References:-

1. Chauhan, S. S. (1992). Innovations in Teaching and Learning process. New Delhi: Vikas Publication House Pvt. Ltd.
2. Dash, K. M. (2009) ICT in Teacher Development, Neelkamal Publication Pvt. Ltd. Educational Publishers, New Delhi.
3. UNESCO (2002). Information and Communication Technologies in Teacher Education, A Planning Guide. Paris: UNESCO.
4. NCTE (2002). ICT initiatives of the NCTE Discussion Document. New Delhi : National Council For Teacher Education.
5. Dahiya, S. S. (2005). ICT-Enabled Teacher Educator, University News, 43 page

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC at B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Two-Day National Seminar on 'Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India'

14th & 15th September 2019

: Sponsored by :

National Assessment and Accreditation Council, Bangalore

Certificate

This is to certify that

Prof. Ramesh Eknath Bharudkar

From

Arts, Commerce and Science College, Ashti, Dist. Beed

Participated and

Presented a paper entitled

Role of ICT in Higher Education for the 21st Century

in Two Day National Seminar on

"Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India"

organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC),

Arts, Commerce and Science College, Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

on 14th & 15th September 2019

Dr. A. B. Shinde
Co-ordinator, IQAC

Dr. S. R. Nimbore
Principal & Convenor

2019-20

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020 ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

Special Issue on

Sustainable Development Goals

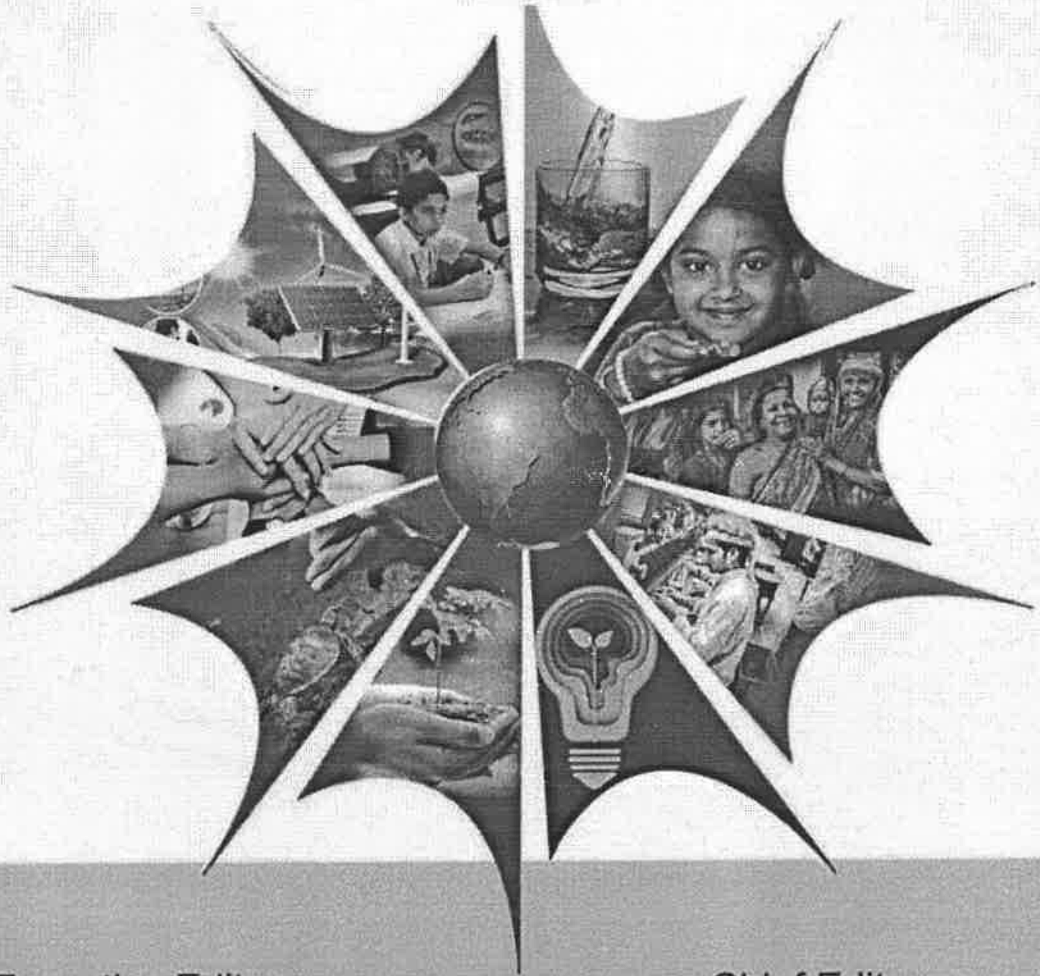

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05, JANUARY 2020 ISSN (ONLINE): 0474-9030

SDGS 2020

OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC CARE LISTED, MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH PUBLICATION

SPECIAL ISSUE ON

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

GUEST EDITORIAL BOARD FOR VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05

Executive Editor	Chief Editor
DR. DEEPAK M. BHARTI	DR. SHIVDAS Z. SHIRSATH
(Professor in Economics)	(Principal)

:Co-Editors:

DR. DATTA JADHAV
(Assistant Professor in Public Administration)

MR. NAGORAO WAGHMARE
(Assistant Professor in Political Science)

MR. GOVIND BAVASKAR
(Assistant Professor in Sociology)

MR. MANGILAL RATHOD
(Assistant Professor in History)

Copyright © Authors 2020

	Swachhata aani shudha peyajal	Prof. Popalghat R.S.	
226	शाश्वत शेती विकास Shaswat sheti vikas	डॉ.विजय भोपाळे, Prof. Vijay Bhopale प्रा.राम बन्सीधर लोखंडे Prof. Ram bansidhar Lokhande	1011-1016
227	उच्च शिक्षणात महाराष्ट्राची भुमिका Uccha Shikshanat Maharashtrachi bhumika	प्रा.रमेश एकनाथ भारुडकर Prof. Ramesh Eknath Bharudkar	1017-1021
228	शाश्वत विकासातील अडथळा : लिंगभेद Shashwat vikasatil adthala : Lingbhed	डॉ.रमेश वाघमारे Dr. Ramesh Waghmae	1022-1026
229	हवामान बदलाचे परिणाम एक भौगोलिक विश्लेषण Hawaman badlache parinam Ek bhougolik vishleshan	डॉ.जयदिप रामकृष्ण साळुंके Dr. Jaydip ramkrushna Salunke	1027-1032
230	शाश्वत कृषी विकासासमोरील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक आव्हान Shashwat krushi vikasasamoril shetkaryancha aatmahatya : Ek avahan	डॉ.जाधव संजयकुमार हनुमंतराव Dr. Jadhav Sanjaykumar Hanumantrao	1033-1036
231	शाश्वत विकास ध्येये Shashwat vikas dhyeye	प्रा.संजय प्रभाकर शिंदे Prof. Sanjay Prabhakar Shinde	1037-1038
232	झिरो बजेट नैसर्गिक शेती : एक उपाय Zero bajet naisargik sheti : Ek upay	डॉ.विकास चांगदेव शिनगारे Dr. Vikas Changdev Shingare	1039-1042
233	एक राष्ट्र एक निवडणूक व प्रमाणशीर मतदान पध्दती : एक पर्याय Ek rashtra ek nivadnuk va pramanshir matdan padhati : Ek paryay	श्री गुंडेराव सुमेद चापाजी, Shri. Gunderao Sumed Chapaji, प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव Prof. Dr. Lakshette Ratnakar Baburao	1043-1048
234	अशाश्वत ते शाश्वत विकास : एक नितीशास्त्रीय दृष्टीकोन Ashashwat te shashwat vikas : ek nitishastriya drushtikon	प्रा.दिवे वैशाली Prof. Dive Vaishali	1049-1051
235	शाश्वत विकास व पर्यावरण प्रशासन Shashwat vikas va paryavaran prashasan	डॉ.प्रा.विठ्ठल सांडूर Dr. Prof. Vitthal Sandur	1052-1054
236	महाराष्ट्रातील शाश्वत विकासात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची भूमिका Maharashtrail shaswat vikasat Mahatma Gandhi rashitrya gramin rojgar hami yojnechi bhumika	प्रा.डॉ.सी.एन.कोकाटे, Prof. Dr. C.N. Kokate सी.एस.वाकोडे C.S. Wakode	1055-1058
237	कृषी समस्या आणि ग्रामीण जीवन Krushi samashya aani gramin jivan	प्रा.गौतम नागनाथ येडे Prof. Gautam Nagnath Yede	1059-1062
238	हवामान बदलाची कारणे व दुष्परिणाम एक अभ्यास	प्रा.डॉ.आकाशे एस.एम.	1063-1066

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

उच्च शिक्षणात महाराष्ट्राची भुमिका

प्रा.रमेश एकनाथ भारूडकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय, आष्टी ता.आष्टी
Email: bharudkarr@gmail.com

संक्षिप्त गोषवारा (Abstract) :

उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात गेल्या ७० वर्षात आपल्या देशाने संख्यात्मक प्रचंड प्रगती केली आहे. गेल्या २०–२५ वर्षात माहिती आणि दुरसंचार तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांतीने संपुर्ण जगातील उच्च शिक्षणाचा चेहरा मोहरा बदलुन गेला आहे. परंतु आपल्याकडे उच्च व तंत्रशिक्षण नियमन करणाऱ्या संख्या ५० ते ६० च्या दशकात निर्माण झाल्या आहेत. त्यात कालानुरूप बदल झालेला नाही अशा कालबाहय संस्थाच्या आधारे उच्च शिक्षणाचे नियमन करणे योग्य नाही आतापर्यंत भारतामध्ये उच्च शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी अनेक समित्या नेमल्या गेल्या

Keywords: उच्च शिक्षण

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा, समाजाचा उत्कर्ष झाला तिथल्या उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या व्यवस्थेमधुन भारताला नालंदा व तक्षशिला शिक्षणसंस्थावर इतिहास आहे. ब्रिटिश राजवटीने भारतावर नियंत्रण करण्याच तंत्र ओळखल आणि जन्माला आली मेकॉलेची शिक्षण रचना.मेकॉलेने ब्रिटिश राजवटीला पुरक अशी शिक्षण अशी शिक्षण व्यवस्था भारतासाठी सुचवली. त्यानंतर १८५४ मध्ये सर चार्ल्स वुड याने भारतामध्ये शिक्षणाची प्राथमिक ते उच्च शिक्षण अशी रचना आखुन दिली. ब्रिटिश राजवटीला लागणारे 'बाबू' तयार करण्याचा शिक्षणाचा हेतु यातून साध्य झाला.

आज मात्र आपली वेगळी गरज आहे. आजच ज्ञानयुग आहे. ज्ञानाची जोपासना करणारे देश जगाचे नेतृत्व करतील ज्ञान असणारे ते वापरू शकणारे, नवीन ज्ञान निर्मिती करणारे लोक आज ज्या देशात असतील तेच देश आज जगाचे नेतृत्व करू शकेल. आणि ज्ञानाच्या जोपासना करणाऱ्या संस्था म्हणजेच विदयापीठ व इतर संशोधन संस्था जगभरात ज्या देशांनी आपल्या शिक्षण संस्था, संशोधन संस्था, विदयापीठे, महाविदयालये भक्कम केली तेच देश आज जगात आग्रेसर आहेत.ब्रिटन, अमेरिका, जपान, जर्मनी नंतर आता चीननेही त्यांचे उच्च शिक्षए अधिक कसदार करण्यासाठी आखणी केली आहे. महाराष्ट्राला जर विज्ञान तंत्रज्ञान, मानव विज्ञानशास्त्र, साहित्य या क्षेत्रांमध्ये अग्रेसर राहायचे असेल तर आपल्या उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. प्रस्तूत शोध निबंधात उच्च शिक्षणाची महाराष्ट्राची भूमिका याचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

उदिदष्टये:

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील उद्‌दीष्टे निश्चित करण्यात आले आहे.

१. उच्च शिक्षणात महाराष्ट्राच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

२. उच्च शिक्षणातील बदलत्या परिस्थितीचा आढावा घेणे.

३. उच्च शिक्षणाचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान अभ्यासणे

उच्च शिक्षणाची महाराष्ट्रातील स्थिती:

आज पदवी किंवा त्यापुढचे शिक्षण हे प्रतिष्ठेचे समजले जाते. त्यामुळे प्रत्येक जण कुठली तरी पदवी घेण्याचा प्रयत्न करतो. त्या विषयात रस असो वा नसो, गती असो वा नसो मग ती पदवी विकत घेण्यासही पैसे मोजावे लागले तरी हरकत नाही. प्रत्यक्षात त्या विषयात आपण पारंगत होतो की नाही हा मुद्दा दुय्यम बनतो. खरे तरे प्रत्येकाने अशा पध्दतीचे उच्च पातळीवरचे संकल्पनात्मक शिक्षण घ्यायलाच हवे हा आग्रह चुकीचा आहे. असे मला वाटते. प्राथमिक शिक्षण पुर्ण केल्यावरच प्रत्येकाच्या आवडी निवडीनुसार आपला कल कुणीकडे आहे. हे तपासुन समजुन घेउन पुढचा मार्ग निवडून त्यांनी उच्च शिक्षणाकडे वळावे हे अधिक योग्य निव्वळ संकल्पनात्मक कामाची आवड असणाऱ्यांनी उच्च शिक्षणाकडे वळावे. आणि आपण जे शिकलो त्यांनी व्यावसायिक शिक्षणाकडे वळावे असा साधारण संकेत असायला हवा. आणि केव्हांही उच्च शिक्षणाकडं वळता येईल आणि तेसुध्दा कुठल्याही शाखेकडे अशाी व्यवस्था असायला हवी. म्हणजे प्रत्यक्ष काम केल्यानंतरही उच्च शिक्षण घेण्याचा पर्याय कायम खुला असावा.

आज मात्र प्राथमिक शिक्षणाचा पाया कमकुवत असाताना हौसेखातर किंवा प्रतिष्ठेखातर अनेक उच्च शिक्षणाकडे वळताना दिसतात. आपल्याला हवे तसे वैज्ञानिक, शास्त्रज्ञ, संशोधक यातुन मिळतच नाही याचा व्हायचा तो परिणाम राज्याच्या एकुणच समाज जीवनावर आणि अर्थ—कारणावर होतोय याच्याच जोडीला आपल्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेला लागलेली कीड, प्रवेश प्रक्रीया, परिक्षा, गुण तपासणी, प्राध्यापकांच्या नियुक्त्या इत्यादी मध्ये होणारे गोंधळ अभ्यासक्रमाला साचलेपणा, संशोधन प्रकल्पाची चोरी इत्यादी मुळे परिस्थिती अधिकच गंभिर बनते. आज असे असले तरी उच्च शिक्षणाकडे वळणाऱ्या विदयार्थ्यांचे प्रमाण अधिक असले पाहीजे. हे निश्चित भारतात केवळ २० टक्के जनता उच्च शिक्षण घेते. जपान मध्ये हे प्रमाण ५५ टक्के आहे.[१] भारताचा उच्च शिक्षणाचा ग्रॅास एनरोलमेंट रेशो हा केवळ २०.४ आहे.[२] म्हणजे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मध्ये आजूनही भारत अप्रगत देशाच्या रांगेत बसलेला आहे. महाराष्ट्रात परिस्थिती थोडी बरी असली तरी फार बरी आहे. असं काही म्हणता येणार नाही. (तक्ता क. १ व २ पहा)

तक्ता क.१— महाराष्ट'चे वयोगट १८ —२३ वर्षे गटातले उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणाऱ्यांचे प्रमाण—[३]

महाराष्ट्र एकुण			मागासवर्गीय			आदिवासी		
पुरूष	महिला	एकुण	पुरूष	महिला	एकुण	पुरूष	महिला	एकुण
२९.७	२४.८	२७.४	२७.१	२२.१	२४.९	१५.९	९.१	१२.५

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

तक्ता क.२– विविध पातळीवर होणारे प्रवेश[४]

शिक्षण	पुरूष	महिला	एकुण
डॉक्टरेट	३९२६	१६८८	५६१४
एम.फिल.	११६२	६९६	१८५८
पदव्युत्तर	२२३८२४	१५५५८०	३७९४०४
पदवी	१६१३२२२	१२१४८८४	२८२८१०६
पदव्युत्तर डिप्लोमा	७७८३	४३१७	१२१००
डिप्लोमा	२७०३२१	१८१९१९	४५२२४०
सर्टीफिकेट	३५५७	३३५१	६३८४
Integrated	२१४७	१५३९	३६८४
एकुण	२१२५९४२	१५६३९८२	६३८८९२१

महाराष्ट्रात महाविदयालयांची एकुण ४६०३ व विदयापीठांची एकुण ४४ संख्या इतर अनेक राज्यांच्या तुलनेत अधिक आहे.[५] तरीही उच्च शिक्षणाचा टक्का वाढवायचा असला तर विदयापिठे व महाविदयालयांची संख्या वाढवावी लागेल.

उच्च शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण व्हावे–

भारतामध्ये खाजगी अनुदान उभारलेल्या उच्च शिक्षण संस्था ही गोष्ट काही नवीन नाही. स्वातंज्यपुर्व काळात उभ्या राहिलेल्या अनेक उच्च शिक्षण संस्था हया शासनाच्या छत्रछाये खाली वाढल्या नव्हत्या हिंदु युनिव्हर्सिटी ही त्यातलीच काही उदाहरण.[६] स्वातंज्यानंतर मात्र केंद्र सरकारला उच्च शिक्षण हे राष्ट'उभारणीसाठी महत्वाची गोष्ट आहे. अस वाटल्यामुळे उच्चशिक्षणाची सर्व सुत्रे केंद्र सरकारने आपल्या हातात ठेवली.

आज भारतामध्ये उच्च शिक्षणाशी निगडीत सर्व निर्णय विदयापीठ अनुदान आयोग (यु.जी.सी) हा केंद्र सरकारने १९५६ मध्ये स्थापन केलेला आयोग होतो. विदयापिठाना मान्यता, सर्व अभ्यासकम, शिक्षकांच्या नियुक्त्या, मुल्यमापन आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे विदयापीठांना दयायचं अनुदान हे सर्व काही एकत्र केंद्रीय यंत्रणा बघते. हे तेंव्हा जरी योग्य होत तरी आज त्याची मर्यादा जाणवत आहे. केंद्रीकरणामुळे विदयापीठे कमकुवत होत आहेत. त्यांच्या प्रशासकीय कामात अडथळे येत आहेत.

महाविदयालयांची संख्या वाढल्यामुळे एकेका विदयापीठाचा व्याप वाढला आणि एकुण महाविदयालयाचा दर्जा खालावत गेला. अनेक महाविदयालयामध्ये शिक्षकांच्या नियुक्त्या पुर्ण नसल्यामुळे त्यांना पुर्ण पगार देता येत नाही. परिणामी शिक्षकांमध्ये उत्साह राहत नाही आणि शिक्षणाची गुणवत्ता ढासाळते. शिक्षकांच्या नियुक्त्या करतानाही बऱ्याचदा गुणवत्तेशी तडजोड केली जाते. कोणतेही विदयापीठ किंवा विभाग स्वत:चा अभ्यासकम स्वत: ठरवु शकत नाही. काहीही बदल करायचे झाले तर त्याची मान्यता थेट युजीसी कडून आणावी लागते. शिक्षकांना अभ्यासवकम इत्यादी. बाबीमध्ये स्वायत्मता दिली गेली पाहीजे ती राहत नाही. संशोधनासाठी नवीन विषय घेतले जात नाहीत. विषय ठरवतांना कल्पकता दिसत नाही. गरजेनुसार अभ्यासकम बदल करणे, नविन अभ्यासकम सुरू करणे इ. बाबी सहजपणे होऊ शकत नाही. विदयार्थ्यांना विविध विषयामध्ये अदलाबदल करता येत नाही. कला

शाखेच्या एखादया विदयार्थ्याला जर गणिताच्या काही निवडक संकल्पना शिकायच्या असतील तर त्याला मुभा नाही. त्यामुळे उच्च शिक्षण अतिशय चाकोरीबद्ध झाले आहे. नवीन कल्पना सुचायला वाव मिळेनासा झाला.

विदयापीठ व महाविदयालयांना स्वायत्तता दयावी:

प्रत्येकाने आपले प्राथमिक शिक्षण पुर्ण करायला हवे आपण आग्रह धरत आहोत. त्यानंतरचे पुढचे शिक्षण म्हणजे व्यवसाय शिक्षण ज्याआधारे नोकरी. व्यवसायाकडे वळायला सोपे जावे. ज्यांना आपल्या विषयात अधिक संरचनात्मक काम करायचे आहे ते उच्च शिक्षणाकडे वळू शकतात. शिक्षणाची रचना अशाप्रकारे असायला हवी. विदयापीठांना यु.जी.सी. तसेच राज्य व केंद्र शासनाच्या प्रभावापासून मुक्त करायला हवं विदयापीठांना लागणारा निधी त्यांच्या स्वायत्तेशी कुठल्याही प्रकारे तडजोड न होता. स्वतंत्रपणे उभा करण्याची मुभा दयायला हवी. अभ्यासक्रम, नेमनुका, शिक्षण पध्दती या सर्वाबाबत विदयापीठांना जबाबदार धरतानाच स्वातंत्र्य दयायला हवे. असे केल्याने विदयापीठ व महाविदयालयांना गरजेनुसार अभ्यासक्रम बदल करता येईल. विदयार्थ्यांना हवं तसं, हवं ते शिकण्याची मुभा दयायला हवी. विविध शाखांचे विषय शिकण्याचे स्वातंत्र्य विदयार्थ्यांना दयायला हवे. एका शाखेकडून दुसऱ्या शाखेकडे जाण्याचा प्रवास सहज सोपा करायला हवा. राज्यशास्त्र विभागाने 'निवडणुकीचा अभ्यास आणि विश्लेषण' असा ३ –४ महिन्यांचा अभ्यासक्रम का शिकवू नये ? अशा मिश्र अभ्यासक्रमामुळे विदयार्थी अधिक सृजनशील बनतील. आणि त्यांच्या मुख्या विषयांच्या संशोधनामध्ये त्यांना नाविन्य आणता येईल. त्याचबरोबर शिक्षण साहित्य मराठीतुन उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत. त्यासाठी शिक्षकांना त्या विषयांच्या विदयार्थ्यांच्या पुढाकाराने काही उपक्रम हाती घेता येतील. अनेक छोटे अभ्यासक्रम दुर शिक्षण, बहिशाल शिक्षणाअंतर्गत उपलब्ध करून देता येतील. यामुळे समाज सतत शिकत राहील.

सारांश: उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात गेल्या ७० वर्षात आपल्या देशाने संख्यात्मक प्रचंड प्रगती केली आहे. गेल्या २०–२५ वर्षात माहिती आणि दुरसंचार तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांतीने संपुर्ण जगातील उच्च शिक्षणाचा चेहरा मोहरा बदलुन गेला आहे. परंतु आपल्याकडे उच्च व तंत्रशिक्षण नियमन करणाऱ्या संख्या ५० ते ६० च्या दशकात निर्माण झाल्या आहेत. त्याकानुरूप बदल झालेला नाही अशा कालबाहय संस्थाच्या आधारे उच्च शिक्षणाचे नियमन करणे योग्य नाही आपर्यंत भारतामध्ये उच्च शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी अनेक समित्या नेमल्या गेल्या उदा.

१. पुनय्या समिती –(१९९२–९३)
२. अंबानी –बिर्ला विशेष अभ्यास गट (२०००)
३. नॅशनल नॉलेज कमिशन (२००६–०७)
४. हुडा उच्च सदस्य समिती (२००८)
५. यशपाल समिती (२००९)
६. एम.नारायणमुर्ती समिती (२०११)

या समित्यांनी अनेक सुधारणा सुचविल्या आहेत. त्यांची योग्य अमंलबजावणी केली तरी खुप काही साधण्यासारखे आहे. त्याचसोबत उच्च शिक्षणाची सर्वंकष मक्तेदारी केवळ यु.जी.सी. कडे

राहता कामा नये. हा विषय घटनेच्या राज्य यादीमध्ये घेतला गेला पाहीजे. तसेच महाराष्ट्र शासनानेही उच्च शिक्षण व कौशल्य विकास यांचा खऱ्या अर्थाने मेळ घालण्याचा प्रयत्न करावा.

संदर्भ सुची–

[1] वल्ड बॅंक टरशरी स्कुल एनरोलमेंट http:// data.wordbank.org
[2] All India survey du higher education 2011-12(provisional) MHRD Government of India
[3] Critical Look at the MahayanamirthRecombination on higher education EPW vol-no 3 18 jan.2014
[4] University Grand Commission (ugc)
[5] मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, डॉ.बी.एस. वाघमारे, पिअरसप प्रकाशन दिल्ली,२०१४

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College,

Kille-Dharur, Dist. Beed 431124 (M.S.)

ISO 9001:2015

NAAC Reaccredited 'A' Grade

One-Day Interdisciplinary National Conference on

"Sustainable Development Goals" SDG's 2020

In Collaboration With

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

8th FEBRUARY 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./ Dr. / Mr. / Mrs. रमेश एकनाथ भारुडकर from कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी has actively participated in One-Day National Conference on "Sustainable Development Goals" organized by Department of Social Sciences M. S. P. Mandal's Arts, Commerce & Science College, Kille-Dharur Dist. Beed [M.S.] held on 8th February 2020. He / She has Participated as a ~~Resource Person~~ / ~~Chairperson~~ / ~~Reporteur~~/ Presented Research Paper entitled उच्च शिक्षणात महाराष्ट्राची भूमिका.

Prof. Dr. Deepak M. Bharti
Convener

Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath
Chief Organizer

2020 - 21

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXV(235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute,
Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No – CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

84	महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक विचार एक चिंतन ... डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेप,	378
85	भारतातील बेकारी व मेक इन इंडिया प्रा.डॉ.कार्तिक पोळ	383
86	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे तत्वनिष्ठ शिक्षणकार्य डॉ.एस.जी.बेंजलवार	387
87	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महात्मा गांधीजींचे योगदान **प्रा. राजश्री गुणाजीराव भोपाळे**	392
88	भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर	397
89	लालबागचा राजा सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ : एक न संपणारा प्रवास भिकाणे शोभा राजेंद्र	400
90	कोविड—१९ भारतीय शेतीक्षेत्राची दशा आणि दिशा प्रा. डॉ. वर्षा कमलाकर नेहेते	405
91	निजाम राजवटीविरुद्ध औरंगाबाद जिल्ह्यातील उठाव (१८२२-१८५७) प्रा.डॉ.दामाजीवले एम.डी	411
92	वरोरा, भद्रावती, तालुक्यातील ऐतिहासीक स्थळे व विकासाच्या दिशा प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	417
93	वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत चळवळीत यावल तालुक्यातील न्हावी गावाचे योगदान **प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन,**	423
94	मानवाधिकार और भारतीय महिलाओं का सामाजिक जीवन प्रा. डॉ. वैशाली एस. भाकरे	427
95	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा महिलाविषय दृष्टिकोन प्रा.डॉ.बोचरे जे.एम.	432
96	महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता निर्मुलन डॉ. शिवराज चंद्रकांत बोकडे	435
97	बदलती शिक्षण पध्दती – एक अवलोकन प्रा. डॉ. ज्वाला श. नागले	442
98	भारत— चीन सीमावाद व पंडित जवाहरलाल नेहरू प्रा. डॉ कदम सतीश रावसाहेब	446
99	राजुरा मुक्तिसंग्राम : एक चिकित्सक परिक्षण डॉ. कैलाश एम. फुलमाळी	449
100	जैन तत्वज्ञान आणि शिक्षण पद्धतीचे समकालीन महत्त्व प्रा. डॉ. कविता तातेड	452
101	छत्रपती शाहू महाराजांचे विचार आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य डॉ. प्रशांत प्र. कोठे	458
102	स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कादंबरीची वाटचाल प्रा. डॉ. पांडूरंग एकनाथ शिवशरण	464
103	स्त्री शिक्षणामधील क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य आणि योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	470

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने

प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना-

सर्व शिक्षा अभियान व राष्ट्रीय शिक्षा अभियानाच्या यशाने भारतीय प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा भक्कम पाया रोवला गेला. तथापि, उच्चशिक्षणाच्या परिघामध्ये अद्यापही त्याच्या सुधारणेत आणि गुणवत्तेत म्हणावे तसे सुनियोजित प्रयत्न केले गेल्याचे दिसून येत नाही. येत्या दशकामध्ये भारतात जी कामे करण्यायोग्य वय असलेल्यांची लोकसंख्या आहे. त्यांची लोकसंख्यानिहाय लाभांशाची फळे निश्चितपणे मिळतील. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने भाकीत केलें आहे की, इ.स. २०२० पर्यत भारतातील २० ते २४ वर्षे वयोगटातील कामगारांची संख्या चीनच्या ९४ दशलक्ष कामगारांच्या तुलनेत ११६ दशलक्ष इतकी असेल. भारतातील अवलंबित्वाचे प्रमाण हे अत्यंत अनुकुल असे आहे. अमेरिका ४० वर्षे, जपान ४६ वर्षे, युरोप ४७ वर्षे यांच्या तुलनेत भारतातील सरासरी वयोगट हा इ.स. २०२० पर्यंत २९ वर्षे इतका असेल. अर्थात आपल्या लोकसंख्याच्या ६० टक्के वयोगट हा १६ ते ५९ या वयोगटातील आहे. हा कल अत्यंत अर्थपुर्ण असुन, त्यात लोकसंख्येचा आकार महत्त्वचा नसुन लोकसंख्येची संरचना महत्वाची आहे. आपण जर या गोष्टीचा फायदा घेतला नाही तर आपण एक मोठी संधी गमावलेली असेल. आणि यातच उच्च शिक्षणाचे महत्व वसलेले आहे. उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता व असमर्पकता यात सुधारणा होण्यासाठी आपण शिक्षित व उत्पादन क्षमता असलेला कामगार सुयोजित पध्दतीने तयार करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

बाराव्या योजनेमध्ये देशातील उच्चशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून उच्च शिक्षण हे जागतिक गरजेशी सुसंगत असावे व त्याद्वारे विविध सामाजिक घटकामध्ये शिक्षणापर्यंत पोहचण्याची जी असमानता आहे ती दुर करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. हे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी या क्षेत्रात योग्य प्रकारचे शासन, नियमन या संरचनेची परिपुर्ण अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. नोकरीयोग्य पदवीधर, पदव्युत्तर व पीएचडी धारक निर्माण करण्यासाठी अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेत सुधारणा घडवुन आणण्यात जास्त भर देणे आवश्यक आहे. संशोधन व नवोपक्रमावर जास्तीत जास्त लक्ष केंद्रीत असेल. यांचा विचार आवश्यक आहे, प्रस्तुत शोध निबंधात भारतातील उच्चशिक्षणासमोरील आव्हाने यावर आढावा घेण्यात येणार आहे.

उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने —

परंपरागत शिक्षण पध्दती—

नियोजन आयोगाने सुचविल्यानुसार अनुदान निधी देण्याचे काम हे राज्याच्या उच्चशिक्षण विभागाच्या अखत्यारीत येते. उच्चशिक्षणातील फरक अधोरेखीत होण्यासाठी या क्षेत्रात स्ट्रॅटेजिक फंडिगची योजना करण्यात आली आहे. भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेत अनेक कमतरता आहेत. आपले शिक्षणातील एकुण नावनोंदणी (ग्रॉस ऐनरोलमेंट रेशो) प्रमाण फक्त शे. १९.४ इतके आहे. याचाच अर्थ असा की संपुर्ण लोकसंख्येचा १८ ते २३ या वयोगटातील काही भागच उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये दाखल झालेला आहे. विविध सामाजिक घटकांतील असमानता हे देखील उच्च शिक्षणाकडे कमी प्रमाण असण्याचे एक प्रमुख कारण होय. इतर सामाजिक घटकांच्या तुलनेत पुर्वापार शिक्षणापासुन वंचित असलेल्या घटकांचे शिक्षणातील नोंदणीचे प्रमाण हे सरासरी ग्रॉस

एनरोलमेंट रेशोपेक्षा व इतर सामाजिक घटकांपेक्षा तुलनेने कमी आहे. उच्च शिक्षणातील स्त्री-पुरूष यांच्या प्रमाणात मोठी तफावत आहे. स्त्रीयांचे प्रमाण फक्त शे. १६.५ इतके असुन, पुरूषांचे प्रमाण शे. २०.९ इतके आहे. त्याच प्रमाणे विविध संस्थांमध्ये गुणात्मक फरक असुन, ग्रामीण व शहरी विभाग विकसित व अविकसित राज्य यानुसारदेखील ग्रॉस एनरोलमेंट रेशोमध्ये फरक दिसुन येतो. या विविध आव्हानांचा विचार करता उच्च शिक्षणाच्या विकासासाठी स्वीकारलेल्या परंपरागत पध्दतीमध्ये अमुलाग्र बदल करण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षणसंस्थांचा खालावलेला दर्जा —

केंद्र सरकारकडुन अनुदान मिळणाऱ्या संस्थांना केंद्राकडुन सढळ हाताने निधी उपलब्ध होतो. तथापि, त्यांच्याकडे असलेले नोंदणीचे प्रमाण मर्यादीत स्वरूपाचे आहे. केंद्राकडुन निधी प्राप्त होणाऱ्या संस्थांमध्ये केंद्रीय विद्यापीठे, आयआयटी, आयआयएसईआर, इन्स्टिटयुट ऑफ नॅशनल इंपॉर्टंस यासारख्या संस्थांचा समावेश होतो. सरकारी अनुदान प्राप्त कींवा शासन नियंत्रित खासगी संस्था या राज्याच्या उच्च शिक्षण विभागाच्या अखत्यारीत येतात व त्यातील नोंदणी झालेल्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण हे ९४ टक्के असुन, ते संपुर्ण नोंदणीच्या फक्त ४८ टक्के इतके आहे. बहुतांशी खासगी शैक्षणिक संस्था या राज्य विद्यापीठांशी संलग्न असुन, त्यांचाच शैक्षणिक व प्रशासकीय नियंत्रणानुसार त्यांचे कामकाज चालते. त्या अनुषंगाने या क्षेत्राच्या विकासासाठीचे प्रयत्न करताना राज्यातील उच्च शिक्षणसंस्थांचे महत्व ओळखुन त्यांचा दर्जा सुधारण्याच्या दिशेने प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. राज्यातील विद्यापीठे मोठया प्रमाणावर विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा पुर्ण करतात. त्यांना मिळणारे अनुदान अथवा निधी हा केंद्रीय संस्थांना मिळणाऱ्या अनुदानाच्या तुलनेने काही अंशीच मिळतो. बऱ्याच वर्षापासुन काही राज्ये उच्च शिक्षणासाठी पुरेशा निधीची तरतुद करू शकत नाही. हा अपुरा निधी अत्यंत अल्प प्रमाणात अनेक संस्थांमध्ये विभागला जातो. राज्यांचा उच्च शिक्षणावरील नियोजनबध्द खर्च हा जवळजवळ मंदावलेला आहे. परिणामत: राज्य विद्यापीठांमधील पायाभूत सुविधा व अध्यापन इ. गोष्टी या स्वीकारार्ह दर्जाच्याही पलीकडच्या आहेत.

निधीची कमतरता व कार्यपध्दती —

निधीची कमतरता व कार्यपध्दतीत निर्माण होणाऱ्या अडथळयांमुळे विद्याशाखांमध्ये रिक्त जागा निर्माण होतात व त्यामुळे राज्याच्या सार्वजनिक संस्थांना निधीसाठी इतर पर्याय शोधणे भाग पडते. अध्यापकांचा दर्जा आणि उपलब्धता हे अध्यापन दर्जा, संशोधन निर्मिती आणि सर्वसामान्य नियोजन या समस्या शिक्षकांची गुणवत्ता आणि उपलब्धता यांच्याशी निगडीत आहे. राज्यातील विद्यापीठात या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले जाते. जास्तीत जास्त विद्यापीठे इतर संस्थांकडुन मिळणाऱ्या संलग्नता शुल्क व स्वयंअर्थसहीत कोर्सेसवर अवलंबुन राहतात. संलग्नता शुल्क हे उत्पन्नाचे साधन म्हणुन गणणे आणि महसुल निर्माण करणाऱ्या शाखांमुळे गुणवत्ता ढासळुन शाश्वत विषमतेकडे घेऊन जाते. काही संस्थांचा अपवाद वगळता बऱ्याचशा संलग्न संस्था या प्रशासकीय परीक्षेसंबंधी आणि अभ्यासक्रमविषयक गोष्टींसाठी मोठया प्रमाणात विद्यापीठांवर अवलंबुन असतात. ज्या संस्थेचे ध्येय हे संलग्न महाविद्यालयांच्या अध्यापन, संशोधन, अध्यापक विकास हे आहे ती संस्था प्रशासकीय आणि परीक्षा घेणारी संस्था होते. या पध्दतीत संलग्न संस्थांचे अध्यापन आणि परीक्षा घेण्याची स्वायतता हिरावली जाते. संलग्न पध्दतीमुळे उच्च केंद्रीत आणि असक्षम संस्थेची अशी रचना निर्माण होते की ज्यामध्ये अध्यापन, शिक्षण, अभ्यासक्रम विकास व संशोधन यातील सृजनशीलतेला वाव राहत नाही. अशा संरचनेमध्ये गुणवत्ता वाढवायची असेल तर विद्यापीठ

स्तरावरील कामाचे ओझे कमी करून इतर संलग्न संस्थांना मोठया प्रमाणावर स्वायतत्ता व जबाबदारी देण्यात यावी.

निष्कर्ष –

राष्ट्राच्या विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये भौतिक साधन, सामग्रीचा विकास होणे जितके आवश्यक असते तितकेच मानवी संसाधनाचा विकास होणे देखील महत्वाचे असते. त्यादृष्टीने प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण तर महत्वाचे आहेच. पण बऱ्यापैकी लिहिता वाचता येणाऱ्या व्यक्तीचे उत्पादक घटकांत रूपांतर होते ते उच्च शिक्षणाच्या पातळीवर. जागतिक पातळीवर भारताचे शेती, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रातील नेतृत्व टिकवुन ठेवायचे असेल आणि खऱ्या अर्थाने नजीकच्या भविष्यात भारत महासत्ता करायची असेल तर देशातील उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता, स्वायतत्ता सतत वृध्दिगत होत जाणे आवश्यक आहे.

कुठल्याही देशाच्या उभारणीत शिक्षणाचे योगदान मोठे असते. अलीकडे शिक्षणाला शाश्वत विकासाचे साधन मानले जात आहे. कारण मनुष्यबळ विकास करणे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकासाला चालना देणे या बाबतीत देशाचे उच्च शिक्षण किती बलशाली आहे. यावर त्या देशाचा विकास अवलंबुन असतो. जागतिक बॅंकेच्या २००१ सालापासुनच्या विविध अहवालांमध्ये भारताचा विकास वेग कमी असण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतातील दुबळे शिक्षण होय. त्यामुळे भारतातील प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन तसेच विद्यापीठीय उच्च शिक्षण या सर्व बाबतीत आपणास सक्षमीकरण कसे करता येईल, याबाबत गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची-

१) प्रा. डॉ. वि. ल. धारूरकर, शैक्षणिक परिवर्तनासाठी, संपादकीय लेख, दै. पुढारी. दि. २२/११/२०१८.

२) डॉ. सुधीर गव्हाणे, कोरोनानंतरचे शिक्षण क्षेत्रातील कल, आव्हाने आणि उपाययोजना, सिटी कट्टा, दि. १५/४/२०२०

३) डॉ. व्ही. बी. गायकवाड, भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने, महाराष्ट्र टाईम्स, दि. १/५/२०१७

४) डॉ. रंजन गर्गे, नवे प्रवाह : भविष्यातील शिक्षणप्रणाली आणि आव्हाने. दै. लोकसत्ता. दि. २१/०१/२०१३.